

**Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди**

Лисенко Л.М.

Вікова психологія

Методичні рекомендації

Харків – 2020

УДК 159.922.6 (07)

О - 53

Укладач: Лисенко Л.М.

Рецензенти:

Шукалова О.С. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки, психології, початкової освіти та освітнього менеджменту Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

Єльчанінова Т.М. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Методичні рекомендації з навчальної дисципліни «Вікова психологія» для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня зі спеціальності 053 Психологія Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2020. 113 с.

Затверджено редакційно-видавничою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Протокол № 4 від 15.06.2020

Видано за рахунок укладача

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Зміст навчальної дисципліни «Вікова психологія» за модулями і темами.....	6
Рекомендації для підготовки до семінарських занять та самостійної роботи.....	11
Тема 1 Завдання та міждисциплінарні зв'язки вікової психології.....	11
Тема 2 Методи дослідження у віковій психології.....	13
Тема 3 Історичне становлення вікової психології.....	17
Тема 4 Теоретичні концепції вікової психології.....	20
Тема 5 Загальна характеристика психологічного розвитку.....	25
Тема 6 Проблема вікової періодизації онтогенезу особистості.....	33
Тема 7 Психічний розвиток немовляти.....	39
Тема 8 Психологічні особливості розвитку в ранньому дитинстві.....	46
Тема 9 Психічний розвиток дитини в дошкільному віці.....	50
Тема 10 Психологія молодшого школяра.....	56
Тема 11 Психологія підліткового віку.....	62
Тема 12 Психологія юнацького віку.....	66
Тема 13 Психологія періоду ранньої дорослості.....	73
Тема 14 Психологія періоду середньої дорослості.....	77
Тема 15 Психологія періоду пізньої зрілості.....	80
Матеріали до практичної роботи.....	88
Тестовий контроль.....	101
Список літератури.....	109

ВСТУП

Методичні рекомендації до семінарських занять та самостійної роботи з курсу «Вікова психологія» для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня за спеціальністю 053 Психологія, спрямовані на оволодіння теоретичними та практичними знаннями закономірностей і механізмів психічного розвитку людини в онтогенезі. Методичні рекомендації включають навчальну програму, рекомендації до підготовки та питання до семінарських занять, інформаційний блок, питання до самостійної роботи, рекомендовану літературу, матеріал до практичної частини занять, тестові завдання.

Дисципліна «Вікова психологія» спрямована на формування у здобувачів методологічних, науково-методичних та прикладних питань у галузі психологічного розвитку людини на різних стадіях онтогенезу.

Предмет вивчення навчальної дисципліни є вікова динаміка, закономірності, фактори, умови, механізми становлення, формування та розвитку психіки людини в онтогенезі.

Метою викладання навчальної дисципліни «Вікова психологія» є: формування наукових уявлень про особливості психічного розвитку людини в онтогенезі та розвиток здатності до застосування психологічних знань в умовах професійної діяльності у роботі з клієнтами різних вікових категорій. Основними завданнями вивчення дисципліни «Вікова психологія» є:

- набуття здобувачами розуміння методологічних проблем вікової психології, та проблем психічного розвитку сучасної людини на різних етапах онтогенезу;
- формування системи знань щодо теоретичних концепцій психічного розвитку у вітчизняній та зарубіжній психології;
- набуття здобувачами знань з особливостей психічного розвитку на кожному віковому етапі, враховуючи сензитивні періоди розвитку, вікові кризи та породжені ними психологічні проблеми;
- формування системи умінь щодо застосування психологічних закономірностей психічного розвитку для організації професійної діяльності.

У процесі викладання формуються такі спеціальні (фахові, предметні) компетентності за стандартами ВО бакалаврський рівень (нормативна дисципліна):

- здатність оперувати категоріально-понятійним апаратом психології;

- здатність до ретроспективного аналізу вітчизняних та зарубіжного досвіду розуміння природи виникнення, функціонування та розвитку психічних явищ;
- здатність до розуміння природи поведінки, діяльності та вчинків; здатність самостійно збирати та критично опрацьовувати, аналізувати та узагальнювати інформацію з різних джерел; здатність використовувати валідний і надійний психодіагностичний інструментарій;
- здатність аналізувати та систематизувати одержані результати, формулювати аргументовані висновки та рекомендації;
- здатність організувати та надавати психологічну допомогу (індивідуальну та групову); здатність здійснювати просвітницьку та психопрофілактичну роботу відповідно до запиту.

Зазначені компетентності забезпечують такі результати навчання :

- аналізувати та пояснювати психічні явища, ідентифікувати психологічні проблеми та пропонувати шляхи їх розв'язання;
- розуміти закономірності та особливості розвитку і функціонування психічних явищ в контексті професійних завдань;
- пропонувати власні способи вирішення психологічних задач і проблем у процесі професійної діяльності, приймати та аргументувати власні рішення щодо їх розв'язання

Міждисциплінарні зв'язки загальна психологія, генетична психологія, педагогічна психологія, соціальна психологія, диференційна психологія, психологія особистості; філософія, історія, педагогіка, анатомія, психофізіологія, генетика.

Методи навчання, які використовуються під час вивчення дисципліни: розповідь, пояснення, дискусії, демонстрація відеоматеріалів, презентацій, практична робота, пошукова робота із застосуванням різних джерел інформації, моделювання ситуацій, тестування.

ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ» ЗА МОДУЛЯМИ І ТЕМАМИ

Модуль 1 Основні завдання та міждисциплінарні зв'язки вікової психології

Тема 1.1 Завдання та міждисциплінарні зв'язки вікової психології

Предмет вікової психології. Мета, теоретичні та практичні завдання вікової психології на сучасному етапі. Проблемні питання у віковій психології. Роль та місце психології розвитку в системі психологічних наук. Міждисциплінарні зв'язки вікової психології.

Тема 1.2 Методи дослідження у віковій психології

Методи організації дослідження (лонгітюдний метод; метод поперечних зрізів; комбінований метод; порівняльний метод, близнюковий метод). Експериментальні методи (лабораторний експеримент; природний експеримент; констатуючий експеримент; формувальний експеримент; контрольний експеримент). Діагностичні методи (тестування). Описові методи: спостереження; анкетування; інтерв'ю; бесіда; аналіз продуктів творчої діяльності. Дослідження особистості біографічним методом. Методи опрацювання даних дослідження.

Модуль 2 Зміст психологічного розвитку у різних наукових школах

Тема 2.1 Історичне становлення вікової психології

Виникнення дитячої психології в середині XIX ст. Спостереження за життям дитини Ж. Ж. Руссо, Ч. Дарвіна, В. Прейера та їх внесок у вивчення психології розвитку дитини. Підхід І. М. Сеченова до проблеми психологічного розвитку. Проникнення експериментальних досліджень у дитячу психологію. Перші узагальнення проблематики дитячої психології: праці К.Д. Ушинського, І.О. Сікорського, О.П. Нечаєва, О.Ф. Лазурського та ін. Біогенетичний напрям в становленні психології дитячого розвитку. Концепція конвергенції двох факторів дитячого розвитку У. Штерна, нормативний підхід до психічного розвитку А. Геззела, теорія трьох ступенів дитячого розвитку К. Бюллера. Становлення вікової психології в СРСР (Б. Г. Ананьєв, М.Я.Басов, П.П.Блонський, Л. І. Божович, Л. С. Виготський, П.Я. Гальперін, О. В. Запорожець, Г. С. Костюк, О.М. Леонт'єв, М.І. Лісіна, А.О. Люблінська, Н.О. Менчинська, С. Я. Рубінштейн, Д.Б. Ельконін). Сучасний стан української вікової психології.

Тема 2.2 Теоретичні концепції вікової психології

Концепції розвитку в межах біхевіористського напрямку. Психоаналітичні теорії дитячого розвитку (З. Фрейда; А. Фрейд, Е. Еріксона).

Внесок А. Валлона, Ж. Піаже в розробку проблем психічного розвитку. Когнітивно-генетична теорія Ж. Піаже. Питання проблеми розвитку вищих психічних функцій у працях Л. С. Виготського, П.П. Блонського, С. Л. Рубінштейна і О.М. Леонтьєва. Концепція психічного розвитку в онтогенезі (Г.С. Костюк). Концепція Д.Б. Ельконіна. Теорія поетапного формування розумових дій П.Я. Гальперіна.

Тема 2.3 Загальна характеристика психологічного розвитку

Поняття розвитку у віковій психології. Закономірності психічного розвитку в онтогенезі (системність, циклічність, виникнення новоутворень, нерівномірність, періодичність). Поняття про провідну діяльність і механізми її зміни. Поняття «соціальна ситуація розвитку». Рушійні сили і умови психічного розвитку. Роль спадковості в індивідуальному розвитку людини. Суспільні умови психічного розвитку. Рушійні сили психічного розвитку. Кризові явища в психічному розвитку; фактори, що їх зумовлюють.

Тема 2.4 Проблема вікової періодизації онтогенезу особистості

Онтогенез і поняття про життєвий шлях людини. Вік, як системна якість. Критерії вікової періодизації розвитку особистості в онтогенезі. Періодизації вікового розвитку в зарубіжній психології. Проблема критеріїв періодизації розвитку зрілої особистості в роботах Е. Еріксона. Періодизації дитячого розвитку в схемі Л. С. Виготського. Поняття про стабільні і перехідні періоди. Кризи розвитку та їх розуміння. Проблема періодизації розвитку особистості у дитячому віці в працях О.М. Леонтьєва, Л. І. Божович, Д.Б. Ельконіна, Д. Фельдштейна, І.С. Кона, А.В. Петровського.

Модуль 3 Основні етапи психологічного розвитку в онтогенезі.

Психологія дитинства

Тема 3.1 Психічний розвиток немовляти

Пренатальний розвиток. Критичний період новонародженості. Безумовні рефлекси та їх значення для розвитку дитини. Критерії переходу від новонародженості до немовлячого періоду (фізіологічні та психологічні). «Комплекс пожвавлення» та його значення. Соціальна ситуація розвитку. Спілкування з дорослими та його значення в психічному розвитку немовляти. Розвиток рухів (моторики) у немовлят. Розвиток сенсорної сфери у дитини першого року життя. Розвиток пізнавальних процесів. Поява предметних дій. Розвиток мислення. Початкові етапи розвитку мовлення. Характеристика особистісної сфери немовляти. Криза першого року. Новоутворення немовлячого періоду.

Тема 3.2 Психологічні особливості розвитку в ранньому дитинстві

Загальна характеристика розвитку в період раннього дитинства. Предметна діяльність та її значення для психічного розвитку в ранньому дитинстві. Характеристика розвитку пізнавальних процесів у дитини раннього віку. Розвиток сенсорних і перцептивних процесів і дій. Розвиток пам'яті і мислення в період раннього дитинства. Розвиток мовлення. Розвиток особистісної та емоційної сфери. Розвиток активності дитини, ускладнення її діяльності і стосунків з оточуючими людьми. Основні види гри та їх роль у психічному розвитку в ранньому дитинстві. Передумови появи сюжетно-рольової гри. Виникнення прагнення до самостійності. Поняття про кризу 3-х років. Психологічні новоутворення в ранньому дитинстві.

Тема 3.3 Психічний розвиток дитини в дошкільному віці

Загальна характеристика розвитку в дошкільному віці. Соціальна ситуація розвитку в дошкільному дитинстві. Рольова гра як провідна діяльність дитини-дошкільняти, її психологічна сутність. Елементи навчання і праці, їх місце і роль у психічному розвитку дитини. Продуктивні форми діяльності: конструювання, образотворча та інші види діяльності та їх роль у розвитку психіки. Розвиток моторики. Сенсорний і перцептивний розвиток дошкільника. Розвиток процесів пам'яті. Мислення й уява дошкільника. Розвиток мовлення. Розвиток особистості. Формування емоційно-вольової сфери. Розвиток мотиваційно-потребової сфери, домінуючі мотиви діяльності та поведінки. Формування характеру в дошкільному віці. Формування передумов готовності до навчання в школі. Критерії готовності до навчання в школі. Криза 7 років. Дослідження українських психологів психічного розвитку у дітей дошкільного віку (О.В. Запорожець, М. В. Вовчик-Блакитна, О.І. Кульчицький, К.Е. Хоменко, В. К. Котирло, О. В. Проскура, С.Е. Кулачковська та ін.).

Тема 3.4 Психологічний розвиток в молодшому шкільному віці

Анатомо-фізіологічні особливості дитини молодшого шкільного віку. Психологічна перебудова, пов'язана із вступом дитини до школи. Проблеми початкового періоду навчання в школі. Значення навчання в психічному розвитку молодшого школяра. Розвиток сенсорних і перцептивних процесів, уваги, пам'яті, мислення, уяви, мови і мовлення, здібностей. Динаміка розвитку пізнавальної сфери у молодшому шкільному віці. Формування особистості молодшого школяра. Зміна у вольовій регуляції поведінки і діяльності. Розвиток емоційної сфери. Формування характеру і соціальної поведінки молодшого школяра. Роль спілкування, гри, стосунків у молодшому шкільному віці. Розвиток взаємин з однолітками. Розвиток

самосвідомості молодшого школяра. Передумови переходу в підлітковий вік; самосвідомість і Я-концепція, самооцінка, рефлексія, моральні засади поведінки та інші новоутворення. Дослідження психічного розвитку дітей молодшого шкільного віку українськими психологами (Г.С. Костюк, П.Р. Чамата, Т. В. Косма, Д. К. Баєвецька, П. І. Зінченко, О. М. Концева, Ю.З. Гільбух та ін.).

Модуль 4 Основні етапи психологічного розвитку в онтогенезі

Психологія періоду дорослішання та дорослості

Тема 4.1 Психологія підліткового віку

Анатомо-фізіологічна перебудова організму впродовж підліткового етапу і психічний розвиток. Соціальна ситуація розвитку в підлітковий період. Розвиток пізнавальних процесів у підлітковому віці. Психологічні особливості навчання підлітків, перехід до елементів самоосвіти. Формування особистості в підлітковому віці. Розвиток самосвідомості. Самооцінка і рівень домагань. Емоційно-вольовий розвиток. Прагнення до самовиховання. Формування систем потреб, інтересів і мотивів, їх зміст і структура. Особливості соціальної поведінки підлітків. Усвідомлення власної позиції в суспільстві та власних можливостей, як основне психологічне новоутворення підліткового віку. Виникнення і форми прояву почуття дорослості та їх джерела. Виникнення нового типу спілкування і міжособистісних стосунків. Тенденції до перебудови взаємин з дорослими і однолітками. Морально-етичні погляди підлітків. Особливості характеру підлітків і психологічні причини інфантильності в підлітковому віці. Трудова діяльність та її значення для формування особистості підлітка. Прояви кризи підліткового віку. Дослідження українських психологів з психології підлітка та старшого шкільного віку (Д. Ф. Ніколенко, Л.М. Проколієнко, Т.В. Рубцов, М.Й. Боришевський, Е. Ш. Сапожникова, О. І. Жаворонко, І. О. Синиця).

Тема 4.2 Психологія юнацького віку

Психологічний розвиток у старшому шкільному віці (рання юність 14-15 – 17 років). Фактори психічного розвитку в ранньому юнацькому віці: соціальна ситуація в розвитку особистості; фізичний розвиток; явище акселерації; спілкування з дорослими і ровесниками; статеві поведінка. Розвиток пізнавальних процесів і здібностей у старшому шкільному віці. Навчання і професійне самовизначення старшокласників. Мотиви учіння. Особливості самосвідомості особистості в ранній юності. Я-концепція особистості та самовиховання старшокласників. Формування ідентичності в юнацькому віці. Розвиток емоційно-вольової сфери і характеру. Ціннісні

орієнтації і морально-етичні установки та ідеали в юнацькому віці. Моральна свідомість і світогляд як основні новоутворення.

Старший юнацький вік (18 – 25 років), студентський вік. Психологічна характеристика старшого юнацького віку. Професійний вибір і набуття спеціальності. Навчальна діяльність в старшому юнацькому віці. Становлення індивідуального життєвого стилю. Типологія студентів. Особливості розвитку когнітивної сфери в період зрілої юності. Соціальна активність, професійне самовизначення в юнацькому віці. Особливості розвитку пізнавальних процесів та їх зумовленість професійною діяльністю. Проблема формування професійних мотивів, інтересів, професійних здібностей і якостей особистості в старшому юнацькому віці. Емоційне життя і соціальна поведінка в старшому юнацькому віці. Сімейні орієнтації юнаків і дівчат.

Тема 4.3 Психологія періодів ранньої та середньої дорослості.

Проблема періодизації періодів дорослості (огляд класифікації періодів зрілості (Б.Г. Ананьєв, Е. Еріксон). Вікові завдання періоду дорослості. Різноманітність діяльності та всіх форм соціальної активності. Загальна психологічна характеристика періодів дорослості. Особливості пізнавальних процесів у період дорослості. Розвиток Я-концепції у період зрілості. Характеристика кризи середини життя. Розвиток функціональних відношень між окремими психічними процесами, їх структура та її залежність від характеру професійної діяльності. Особливості потребово-мотиваційної сфери дорослої людини, інтереси і запити. Специфіка емоційного життя. Соціальні контакти в період зрілості. Сім'я і сімейні стосунки в житті зрілої людини. Асоціальні явища в житті дорослої людини та їх вплив на особистість. Психологічні проблеми в зв'язку з віковими змінами в період зрілості.

Тема 4.4 Психологія періоду пізньої зрілості

Періодизація та загальна характеристика періоду пізньої дорослості. Теорії старіння. Вікова динаміка психофізіологічних функцій. Когнітивна сфера в період пізньої дорослості. Психологічні зміни в особистості старої людини: зміни в просторовій орієнтації, рухах, логічних міркуваннях, потребах, мотивації, емоційно-вольовій сфері. Особистісна та емоційна сфера старіючої людини. Значення спілкування в період пізньої зрілості. Вікова криза періоду пізньої дорослості. Профілактика старіння. Питання довголіття і творчої життєдіяльності (І. П. Павлов, І. І. Мечников, О. О. Богомолець та ін.).

РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ ТА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Семінарські заняття є однією з основних форм роботи здобувача. Підготовка та участь у них сприяють розвитку самостійності, ініціативності, активності майбутніх психологів. Знання основних закономірностей психічного розвитку людини, аналіз різноманітних підходів до цього процесу, вміння зробити аналіз психологічних ситуацій, які виникають на різних етапах вікового розвитку, провести діагностичні методики та знайти шляхи корекції відхилень – необхідні умови підготовки психолога-спеціаліста. Тому необхідно звернути особливу увагу на цей вид роботи студентів. Семінарські заняття сприяють не лише поглибленню та розширенню теоретичних знань, але й їх практичному використанню. Підготовка до них спонукає студентів до аналізу психологічної літератури а також до самостійного вирішення проблемних ситуацій.

Завдання до самостійної роботи будуються за таким принципом:

1. Здійснення бібліографічного огляду за одним з питань по темі.
2. Здійснення інтернет-огляду за ключовими словами по темі.
3. Написання резюме до книги, в якій висвітлюються питання пов'язані з темою.
4. Проведення досліджень із застосуванням однієї з методик, запропонованих для практичного заняття до теми.
5. Написання реферату за проблематикою пов'язаною з темою.
6. Проведення підсумкового тестування.

Тема 1 Завдання та міждисциплінарні зв'язки вікової психології

Мета заняття: перевірити знання з теми «Завдання та міждисциплінарні зв'язки вікової психології»; розвивати логічне мислення та культуру професійного мовлення; сприяти формуванню навичок професійної діяльності.

Форми і способи організації навчального процесу: доповіді, пошукова робота із застосуванням різних джерел інформації.

План заняття

1. Предмет вікової психології.
2. Мета, теоретичні та практичні завдання вікової психології на сучасному етапі.
3. Роль та місце вікової психології в системі психологічних наук.
4. Міждисциплінарні зв'язки вікової психології.

Інформаційний блок

Вікова психологія – це галузь психологічної науки, що вивчає закономірності етапів психічного розвитку та формування особистості протягом всього життя людини.

Об'єктом вивчення вікової психології є людина на всіх етапах її життя.

Предметом вивчення вікової психології є вікова динаміка психіки людини, закономірності, фактори, умови, механізми становлення, формування та розвитку особистості.

У загальній **структурі** вікової психології виокремлюють: психологію дитинства (пренатальний період розвитку, психологія новонародженого, психологія періоду немовляти, раннього дитинства, дошкільного періоду, молодшого шкільного віку); психологію підліткового та юнацького віку; психологію періоду дорослості та геронтопсихологію.

Завдання вікової психології: нагромадження фактів розвитку пізнавальних процесів, особистісної сфери і систематизація їх за часовим принципом; наукове обґрунтування вікових норм різних психофізіологічних функцій; дослідження особливостей розвитку особистості на кожному віковому етапі, надання відповідних рекомендацій щодо попередження спричинених віковими кризами психологічних проблем; створення фундаментальної концепції вікового розвитку особистості в нових соціально-економічних умовах; виявлення актуальних і потенційних можливостей людини в різні періоди її життя; наукове прогнозування розвитку і розуміння ролі ранніх періодів для послідуєчого розвитку психічних ресурсів особистості; забезпечення психологічних умов розвитку цілісної та гармонійної особистості людини на всіх вікових етапах.

Міждисциплінарні зв'язки. Вікова психологія базується на знаннях загальної психології, яка вивчає загальні закономірності функціонування і розвитку психічних процесів, станів, властивостей, теоретичні засади і принципи психологічної науки, її понятійний і категоріальний апарат, систематизує та узагальнює емпіричний матеріал психологічних досліджень, а вікова психологія простежує процес розвитку кожної психічної функції та зміну міжфункціональних зв'язків на різних вікових етапах. Вікова психологія взаємодіє з педагогічною психологією, зосередженою на вивченні психологічних закономірностей навчання і виховання, умов, чинників і механізмів ефективного навчання і виховання, спираючись на вікові особливості розвитку. Зв'язок вікової психології з соціальною дає можливість простежити залежність розвитку та поведінки дитини і потім дорослої людини від специфіки тих груп, до яких вона входить: від сім'ї,

групи дитячого садка, шкільного класу, підліткових компаній тощо. Активно співпрацює вікова психологія з диференційною психологією, яка вивчає індивідуальні і групові відмінності у психіці людини, як впливають на ці відмінності статеві особливості, особливості нервової системи. З психологією особистості, де розглядаються такі особистісні утворення як мотивація, самооцінка та рівень домагань, ціннісні орієнтації, світогляд тощо, а вікова психологія відповідає на запитання, коли ці утворення з'являються, які їх особливості в певному віці. Зі спеціальної психологією, яка вивчає психологічні особливості аномальних дітей і дорослих, психогігієною, яка вивчає заходи, спрямовані на збереження і зміцнення психічного здоров'я людей різних вікових груп. Зв'язок вікова психологія має з такими галузями як: вікова фізіологія, вікова анатомія, генетична психологія; логопедія, дефектологія, педагогіка, практика навчання і виховання. Головна відмінність вікової психології від інших галузей психології – акцент на динаміці розвитку.

Завдання для самостійної роботи

1. Розробити схему «Структура вікової психології».
2. Розробити схему «Місце вікової психології в системі наук»

Література: 4; 9; 11; 19; 29; 30; 31; 32; 34.

Тема 2 Методи дослідження у віковій психології

Мета заняття: перевірити знання з теми «Методи дослідження у віковій психології»; розвивати прикладні аспекти застосування знань.

Форми і способи організації навчального процесу: доповіді, практичне виконання завдань, розв'язання психологічних задач.

План заняття

1. Методи організації дослідження (лонгітюдний метод; метод поперечних зрізів; комбінований метод; порівняльний метод, близнюковий метод).
2. Експериментальні методи (лабораторний експеримент; природний експеримент; констатувальний експеримент; формувальний експеримент; контрольний експеримент).
3. Діагностичні методи (тестування).
4. Описові методи: спостереження; анкетування; інтерв'ю; бесіда; аналіз продуктів творчої діяльності.

Інформаційний блок

Метод – це прийоми і засоби, за допомогою яких можливо отримати достатні дані про об'єкт.

Методи організації дослідження

Лонгітюдний метод, сутність його у вивченні одних і тих же досліджуваних у різні моменти їх життя. Повторне дослідження проводять через значні проміжки часу і порівнюють отримані дані з попередніми.

Метод поперечних зрізів. Сутність методу полягає у порівнянні властивостей у осіб різного віку з метою вивчення динаміки психічних явищ. Метод поперечних зрізів вимагає однозначних критеріїв у формуванні вибірки досліджуваних за рівнем освіти, належністю до певної соціальної групи, історичного періоду тощо). Таких зрізів робиться кілька і дані по кожній групі порівнюються між собою.

Комбінований (комплексний) метод характеризується поєднанням лонгітюдного методу і поперечних зрізів. Вікові зміни, можна проаналізувати тим самим способом, що і за лонгітюдного дослідження та порівняти з іншими на кожному віковому рівні.

Близнюковий метод придатний для порівняльного вивчення впливу зовнішніх умов на розвиток психічних функцій та особистості близнюків.

Експериментальні методи

Спостереження – метод систематичного, цілеспрямованого, планомірного сприйняття психологічних фактів та феноменів людини, без втручання в перебіг подій, з метою їх наступного аналізу і пояснення. Різновидом спостереження є самоспостереження у формі словесного звіту про те, що бачить, відчуває, переживає людина.

Види спостереження: наукове спостереження є організованим, спланованим, супроводжується фіксацією результатів у щоденнику, поясненням явищ, перевіркою правильності гіпотези в наступних дослідженнях; житейське спостереження обмежується реєстрацією фактів, має неорганізований характер.

В залежності від позиції спостерігача по відношенню до об'єкта спостереження: включене спостереження передбачає участь дослідника в діяльності, яку він вивчає, спостерігач стає своєю звичною людиною (член сім'ї, вихователь, учитель); приховане спостереження не передбачає участі дослідника в діяльності, яку він вивчає, використовуються устаткування відеоспостереження. За хронологічними показниками: лонгітюдні спостереження спостереженням охоплюють одночасно багато сторінок поведінки і проводять в перебігу тривалого часу; вибірккові спостереження, коли фіксується одна сторона поведінки; або поведінка в певні відрізки часу.

Особливість спостереження – дослідник не втручається в хід психічних проявів випробовуваних і вони протікають природно. Результати заносяться в протокол, а потім піддаються математичній обробці.

Експеримент – метод, який передбачає активне втручання дослідника в діяльність досліджуваного з метою створення найкращих умов для вивчення конкретних психолого-педагогічних явищ. Це дослідження, в процесі якого експериментатор викликає психічні явища, що його цікавлять, і створює умови, необхідні і достатні для їх прояву і вимірювання їх зв'язків між собою та обставинами життя.

Види експерименту:

Лабораторний експеримент протікає у спеціально організованих умовах, дії досліджуваного визначаються інструкцією.

Природний експеримент передбачає вивчення, та реалізацію у звичних умовах.

Констатувальний експеримент – у ході спеціально організованої діяльності виявляє певні психічні особливості і дає попередній матеріал про рівень розвитку відповідної якості.

Формувальний експеримент передбачає, що в його процесі розвиваються певні якості досліджуваних. В його ході вивчаються зміни у рівні знань, умінь, ставлень, цінностей, психічного та особистісного розвитку під цілеспрямованим навчальним та виховним впливом.

Контрольний експеримент передбачає, що за його результатами визначаються зміни, що свідчать про ефективність запропонованої розвивальної програми. Результати контрольного психодіагностичного дослідження порівнюються з початковим рівнем, контрольними групами.

Діагностичні методи

Тестування – метод психологічної діагностики, з використанням стандартизованих питань і задач (тестів). Тести (англ. test – випробування, перевірка, проба) – це стандартизовані, короткі, обмежені в часі випробування, спрямовані для встановлення кількісних і якісних індивідуально-психологічних відмінностей між людьми.

До психологічних тестів відносяться: тести досягнень, спрямовані на визначення рівня володіння людиною конкретними знаннями, вміннями, навичками після проходження нею відповідного навчання чи професійної підготовки; тести здібностей, сукупність методик спрямованих на діагностику загальних здібностей індивіда до пізнання, виявляють інтелектуальний потенціал людини; тести креативності, спрямовані на вивчення і оцінювання творчих здібностей; особистісні тести, спрямовані на вимірювання різних сторін особистості емоційно-вольові компоненти психічної діяльності – мотивацію, інтереси, емоції, систему ставлень, поведінку в певних ситуаціях); проєктивні тести – група методик, які

використовують для цілісного вивчення особистості, що витікає з аналізу психологічної інтерпретації, тобто перенесення суб'єктом власних властивостей і станів на зовнішні об'єкти під впливом домінуючих потреб, цінностей. Суттєвою ознакою є використання в них невизначених стимулів, які досліджуваний самотійно доповнює, інтерпретує, розвиває.

Метод **опитування** передбачає відповіді досліджуваних на конкретні питання дослідника. Опитування буває письмовим (анкетування) і усним (інтерв'ю, бесіда), під час якого установлюється особистісний контакт з досліджуваним.

Анкетування – емпіричний соціально-психологічний метод отримання інформації на основі відповідей на спеціально підготовані питання, що відповідають завданням дослідження.

Бесіда – емпіричний метод отримання інформації про людину у процесі спілкування, в результаті її відповідей на цілеспрямовані питання. Проводять її за заздалегідь підготовленою схемою, попередньо визначивши питання. Залежно від характеру дослідження бесіда може бути більш стандартизована, коли попередньо фіксують питання, що підлягають висвітленню, або менш стандартизована (вільна, пошукова), коли вона є першим етапом дослідження, забезпечує уточнення його плану і технології.

Інтерв'ю – специфічна форма бесіди, що проводиться за певним планом, передбачає прямий контакт інтерв'юера з опитуваним. Процедура інтерв'ю вибудовується за принципом «запитання – відповідь»; як правило, запитання заздалегідь чітко програмують.

Аналіз продуктів діяльності (творчості) – метод опосередкованого емпіричного вивчення людини через аналіз, інтерпретацію матеріальних та ідеальних (тексти, музика, живопис) продуктів діяльності.

Біографічний метод – вивчення особистості за фактами її біографії. Метод, що дозволяє простежити динаміку життєвого шляху людини, вивчає особистість у процесі розвитку. До характеристики особистості на основі біографічного методу включаються: дані життєвого шляху; ступені соціалізації (сім'я, дитячий садок, школа, ВНЗ та ін.); середовище розвитку (місце проживання, навчальні заклади, тощо); інтереси та улюблені заняття в різні періоди життя; стан здоров'я; основні дати, події, переживання.

Завдання для самотійної роботи

1. Розробіть схему спостереження за ігровою діяльністю у дітей дошкільного віку.

2. Сформулюйте запитання для проведення бесіди з батьками дітей молодшого шкільного віку на одну із запропонованих тем: «Сім'я», «Наша дитина», «Виховання дитини в сучасних умовах».

3. Продумайте питання, способи реєстрації бесіди, способи обробки результатів. Проведіть бесіду, зробіть аналіз, опишіть отримані психологічні факти.

Література: 4; 9; 11; 19; 29; 30; 31; 32; 34.

Тема 3 Історичне становлення вікової психології

Мета заняття: перевірити знання з теми «Історичне становлення вікової психології»; розвивати вміння проводити історичний аналіз.

Форми і способи організації навчального процесу: доповіді, пошукова робота із застосуванням різних джерел інформації.

План заняття

1. Виникнення дитячої психології в середині ХІХ ст. Спостереження за життям дитини Ж. Ж. Руссо, В. Прейера та їх внесок у вивчення психології розвитку дитини.

2. Внесок К.Д. Ушинського у розвиток педагогічної та вікової психології.

3. Підхід І. М. Сеченова до проблеми психологічного розвитку.

4. Проникнення експериментальних досліджень у дитячу психологію.

5. Становлення вітчизняної вікової психології (П.П. Блонський, Л. І. Божович, Л. С. Виготський, П.Я. Гальперін, О. В. Запорожець, Г. С. Костюк, О.М. Леонтьєв, М.І. Лісіна, Д.Б. Ельконін).

Інформаційний блок

Ж.-Ж. Руссо (1712-1778) французький письменник, просвітник, філософ, педагог, є одним із пешовікривачів дитинства, як якісно своєрідного періоду в житті людини. У романі «Еміль, або про виховання» (1762), писав: «Дитинства не знають: при хибних поняттях які є і чим далі йдуть, тим більше блукають. Постійно шукаючи в дитині дорослого, не думають про те ким він був перш, ніж стати дорослим». На думку Руссо, дитина з'являється на світ щасливою, доброю і досконалою. Але суспільство з неправильним вихованням робить її нещасною. Надаючи великого значення вихованню, він вважав, що воно повинно починатися з народження дитини. Правильне виховання допускає врахування природних та вікових особливостей дитини.

Д.Тидеман у книзі «Спостереження за розвитком душевних здібностей дитини» (1787) намагався дати систематичний науковий опис психічного розвитку дитини від народження до трьох років, де описував особливості розвитку та періоди.

У роботах **В. Прейера** «Душа дитини» (1882) вперше дано науковий аналіз результатів власних спостережень, опис психологічного та біологічного розвитку дитини з народження до трьох років (висновок, що в області психології розвитку виявляється біологічна спадковість, що є основою біологічних розходжень). Розроблено зразок щоденника для вивчення дитини різних вікових періодів.

К. Д. Ушинського (1824 – 1870) зазначав, що освіта повинна враховувати вікові та індивідуальні особливості дитини, вважаючи, що педагог, який прагне різнобічно виховувати людину, перш за все повинен пізнати її у всіх відношеннях. Психолого-педагогічні проблеми пам'яті, уяви, мислення були предметом його досліджень. Фундаментальною працею науковця вважається психолого-педагогічний та філософський тритомний твір «Людина, як предмет виховання».

І. М. Сеченов (1829–1909), виходячи з теорії рефлекторної природи психічного, здійснив спроби у з'ясуванні виникнення та розвитку у дітей відчуттів, сприймань, пам'яті, мислення, мовлення, емоцій і вольових дій. Він доводив, що спадкова нервова організація дитини несе в собі тільки можливості їх розвитку, які реалізуються у ході її «реальних зустрічей» з навколишнім матеріальним світом.

М. М. Ланге (1858–1921) здійснив ряд досліджень з проблем психіки дитини, опублікував книгу «Душа дитини у перші роки життя» (1892).

І. О. Сікорський (1842–1919) у своїх роботах, зокрема «Душа людини», розглядав психічні явища в їх розвитку. При вивченні вікових особливостей людини він надавав великого значення фізіономії, емоційним станам та пам'яті у дітей.

О. Ф. Лазурський (1874–1917) розробив основи «природного» експерименту як методу дослідження психічних особливостей школярів. При аналізі психічного розвитку дітей він звертав увагу на роль середовища, яке їх оточує, та на природні передумови підростаючої особистості.

П.П. Блонський (1884–1941) працював над проблемами вікової психології і педології, питаннями розвитку пам'яті і мислення школярів. Розглядав вікову психологію як галузь педології, а пізніше, як окрему галузь психологічної науки.

Л.С. Виготський (1896 – 1934) розробив теорію розвитку вищих психічних функцій (культурно-історична теорія). Наукова діяльність його була спрямована на вивчення закономірностей

психічного розвитку; вивчення віку як одиниці аналізу дитячого розвитку; характеристики стадій на основі соціальної ситуації розвитку та вікових новоутворень; розподіл на стабільні та критичні періоди. Принцип розвитку дитини поєднував з принципом системності (цілісні утворення у вигляді різних форм між функціональних зв'язків: мислення і розвитку в нормі і патології. Відпрацював гіпотезу, згідно пам'яті, мислення і мовлення).

О. М. Леонтьєв (1903-1979) автор діяльнісного підходу в психології. Проводив дослідження з широкого кола психологічних проблем: виникнення і розвитку психіки в філогенезі; виникнення свідомості в антропогенезі, психічного розвитку в онтогенезі; структури діяльності і свідомості; мотиваційно-сміслової сфери особистості, методології та історії психології.

Д. Б. Ельконін (1904 – 1984) автор періодизації психічного розвитку особистості дитини. Запропонував закон чергування періодичності типів діяльності: зміну діяльності пов'язаної з орієнтацією в системі ставлень, іншим типом – орієнтацією в способах застосування предметів. Кожного разу між цими двома типами орієнтації виникають суперечності, які стають причиною розвитку. Дії не можуть розвиватися поки вони не будуть вмонтовані в нову систему відносин дитини з суспільством. Поки інтелект не піднявся до певного рівня, не може бути нових мотивів.

О.В. Запорожець (1905–1981) розробив загально психологічну теорію діяльності в генетичному аспекті, розкрив роль практичних дій у генезі сприймання, мислення та інших пізнавальних процесів (теорія перцептивних дій). Наукові інтереси стосувалися психічного розвитку дитини, її виховання і навчання, зокрема вивчення генетичного зв'язку між зовнішньою практичною діяльністю дитини та розвитком її психіки. Вчений підкреслював необхідність розробки психолого-педагогічної концепції ампліфікації. Необхідно не скорочувати дитинство, а удосконалювати зміст, форми, методи виховання, щоб забезпечувати поетапне формування особистості.

П.І. Зінченко (1903–1969) розробив теорію пам'яті, де головним принципом вивчення є якісний аналіз у зв'язку зі змістом і структурою конкретних видів діяльності, у які вони включені. Також зазначав про можливості та шляхи застосування знань про психологічні закономірності пам'яті для вирішення проблем навчання дітей дошкільного та шкільного віку.

Л.І. Божович (1908 – 1981) – вивчала формування особистості в онтогенезі, пізнавальні інтереси школярів, здійснювала диференційний підхід

до виявлення мотивів навчальної діяльності та їх зв'язку з соціальними мотивами. Експериментальні дослідження функцій самооцінки, ідеалів, мотивів, потреб дитини, природи і шляхів формування особистості.

М. І. Лісіна розробила новий напрямок в дитячій психології, орієнтоване на вивчення дитячого віку, в якому виділила мікрофази розвитку дітей, провідну діяльність і основні новоутворення та генезу спілкування у дітей, вивчення мотивів і засобів спілкування дитини перших років життя.

Г. С. Костюк (1899 – 1982) зробив значний внесок у дослідженні онтогенезу людської психіки; ролі спадковості і середовища у психічному розвитку дитини; вивчав питання взаємозв'язку сприймання і мислення; природу і розвиток здібностей; шляхи забезпечення розвивального і програмованого навчання, формування особистості. Соціалізація дитини, вважав Г. Костюк, відбувається через її діяльність, засвоєння соціального досвіду, вростання в життя суспільства.

Завдання для самостійної роботи

1. Здійснити аналіз роботи Л.С. Виготського «Структура і динаміка віку» Виготський Л.С. Психологія. Москва : ЖСМО-Пресс, 2002 С. 901-910.
2. Законспектувати Эльконин Д.Б. Психологія ігри. Москва : Педагогіка. 1978. С. 206-212.

Література: 22; 31; 34

Тема 4 Теоретичні концепції вікової психології

Мета заняття: розкрити закономірності формування поглядів на психічний розвиток; розвивати аналітичне мислення.

Форми і способи організації навчального процесу: доповіді, пошукова робота із застосуванням різних джерел інформації, моделювання ситуацій.

План заняття

1. Біогенетичний напрям в становленні психології дитячого розвитку. Концепція конвергенції двох факторів дитячого розвитку У. Штерна, нормативний підхід до психічного розвитку А. Геззела. Теорія трьох ступенів дитячого розвитку К. Бюллера.
2. Концепції розвитку в межах біхевіористського напрямку.
3. Психоаналітичні теорії дитячого розвитку (З. Фрейда; А. Фрейд, Е. Еріксона).
4. Когнітивно-генетична теорія Ж. Піаже.
5. Соціологізаторський напрямок у віковій психології. Теорії научіння.
6. Погляди представників гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерса) на психічний розвиток людини.

7. Питання проблеми розвитку вищих психічних функцій у працях Л.С. Виготського.
8. Концепція психічного розвитку в онтогенезі (Г.С. Костюк).
9. Концепція Д.Б. Ельконіна.

Інформаційний блок

Біогенетичні теорії наголошували на значенні природних детермінант, вважаючи саме їх відповідальними за розвиток соціально-психологічних властивостей особистості. Розвиток дитини розглядають відірваним від її виховання, яке вони вважають зовнішнім фактором, здатним або загальмувати, або прискорити процес виявлення її природних, спадково зумовлених психічних якостей.

Ернст Геккель (1834-1919), доводячи, що онтогенез (індивідуальний розвиток організму) дитини є скороченим повторенням філогенезу (еволюції органічного світу). Подібно до того як людський зародок повторює всі стадії (від одноклітинної істоти до людини) розвитку органічного світу, так і дитина у своєму дозріванні відтворює етапи людської історії. Все відбувається закономірно, тобто індивід переживає п'ять періодів історичного розвитку людства: дикунський, мисливський, пастуший, землеробський, торгово-промисловий.

Гренвіл-Стенлі Холл (1846-1924) автор закону рекапітуляції, згідно до якого кожна дитина у своєму індивідуальному розвитку повторює основні етапи еволюційного розвитку: новонароджений відтворює стадію розвитку тварини; дитинство відповідає епосі, коли головним заняттям первісної людини були мисливство і рибальство; період 12 - 18 років закінченню епохи дикості і початку цивілізації; юність еквівалентна епосі романтизму (період «бури», «натиску») внутрішніх і зовнішніх конфліктів, які стимулюють формування у людини почуття соціальної відповідальності.

Концепція конвергенції (взаємодії) двох факторів розвитку дитини. Вільям Штерн (1871-1938) доводив, що психічний розвиток є не простим виявом вроджених властивостей і не простим сприйняттям зовнішніх впливів, а результатом конвергенції внутрішніх задатків із зовнішніми умовами життя.

Теорія трьох ступенів розвитку дитини Карла Бюлера (1879–1963). Три ступені розвитку дитини (інстинкти, тренування, інтелект) пов'язані не тільки з дозріванням мозку та ускладненням

відносин з оточенням, а й з перебігом афективних процесів (бурхливих переживань), з розвитком зумовленого дією переживання задоволення. Під час еволюції відбувається перехід задоволення «з кінця на початок» процесу діяльності дитини.

Нормативний підхід до дослідження дитячого розвитку Арнольда Геззела (1880–1961), розробив практичну систему діагностики психічного розвитку дитини від народження до юнацького віку, яка базується на систематичних порівняльних дослідженнях норми і патології. Намагаючись сформулювати загальний закон дитячого розвитку А. Геззел звертав увагу на зниження темпу розвитку з віком: чим молодша дитина, тим швидше відбуваються зміни в її поведінці.

Біхевіоризм. Представниками даного напрямку є американські психологи Дж. Уотсон, Е. Торндайк, Е. Толмен, Б. Скінер, А. Бандура. Е. Торндайком було сформульовано основні закони наочіння – закони вправ, ефекту і готовності, дано опис кривої наочіння та розроблено на цих даних тести досягнень. Важливою є думка про роль компенсаторних функцій в розвитку особистості, оскільки певні задатки чи особливості темпераменту не можна змінити виховними методами, але їх можна спрямувати в потрібне русло. Б. Скінер розробив концепцію оперантної поведінки та практику програмованого навчання. Одне з головних понять – підкріплення (позитивне і негативне), яке впливає на ймовірність повторення певних актів поведінки.

Психоаналітична теорія З. Фрейд свідчить, що психічне життя складається з трьох рівнів: безсвідомого, свідомого, підсвідомого. Джерелом інстинктивного заряду, що надає поведінці мотиваційної сили він вважав несвідоме насичене сексуальною енергією «лібідо» ця сфера закрита від свідомого в силу заборон в суспільстві. В подальших роботах З. Фрейда запропоновано таку модель людської особистості: «Воно» – безсвідоме, керується принципом задоволення, «Я» – свідоме, слідує принципу реальності та враховує особливості зовнішнього світу, «Супер-Я» – підсвідоме, є носієм моральних норм. На думку З. Фрейда, особистість долає у своєму розвитку кілька послідовних психосексуальних стадій, у яких відображено розвиток структурних компонентів особистості: оральна стадія (від народження до 1 року); анальна стадія (від 1 до 3 років) характеризується тим, що дитина вперше починає контролювати свої тілесні фалічна стадія (від 3 до 6 років), латентний період дитячої сексуальності генітальна стадія (від 12 до 18 років) – на цій стадії відбувається становлення дорослої сексуальності.

А. Фрейд автор чисельних праць про закономірності розвитку дитини, проблеми навчання та виховання, природу та причини порушень нормального розвитку і шляхи їх компенсації. Структура особистості: Ід, Его, Супер-Его. Ід вона поділяла на сексуальну та агресивну складові. Розвиток лібідозних потреб відповідає оральній, анально-садистичній, фалічній, латентній, передпубертатній, та пубертатній стадіям. Для розвитку Его А.Фрейд намітила послідовність розвитку захисних механізмів: витіснення, реактивні утворення, проєкції та переноси, сублімація, розщеплення та регресія.

Е. Еріксон розробив епігенетичну концепцію психосоціального розвитку, в якій закладено принцип генетичної зумовленості стадій, що обов'язково проходить людина у своєму розвитку. Центральним поняттям теорії Е. Еріксона є ідентичність і самоідентичність (егоідентичність). Бути самим собою в очах інших, в тому числі власних, діючи в різноманітних обставинах – є рушійною силою розвитку.

Основна сутність **епігенетичної концепції Е. Еріксона** полягає в таких положеннях: особистість розвивається поетапно; суспільство схвально сприймає розвиток соціальних можливостей людини, намагається сприяти збереженню цієї тенденції, підтримувати належний темп і правильну послідовність розвитку; кожна психосоціальна стадія супроводжується кризою (поворотним моментом у житті людини), що виникає як наслідок досягнення певного рівня зрілості й соціальних вимог до неї на цій стадії. Криза є поворотним пунктом розвитку, джерелом сили, свідченням недостатньої адаптації; особистість, яка повноцінно функціонує, долає послідовно всі стадії; на кожній стадії особистість опиняється перед необхідністю розв'язання специфічної еволюційної проблеми (завдання) – проблеми соціального розвитку, але не завжди її вирішує.

Зазначені вісім стадій люди проходять з різною швидкістю та різним успіхом. Невдале вирішення кризи на якомусь з етапів призводить до того, що переходячи на нову стадію, людина переносить потребу вирішувати протиріччя, притаманні не лише даній, але й попередній стадії.

Гештальтпсихологія (М. Вертгаймер, В. Келер, К. Коффка). Представники цього напрямку вважали, що психіка містить у собі всі необхідні структури, яким не потрібно навчати. Провідний представник даного напрямку К. Коффка зазначав, що не суб'єкт виявляє сутність, а вона сама себе виявляє в структурі свідомості, яка їй першочергово притаманна.

Теорія соціального навчання (Дж. Доллард, А. Бандура, Р. Сірс). А. Бандура вважав, що діти набувають нову поведінку завдяки імітації

моделі. Процес навчання здійснюється через спостереження, імітацію, ідентифікацію. Дж. Доллард базується на фрейдівській теорії дитячих травм, розглядав дитинство як період перехідного неврозу, а маленьку дитину як дезорієнтовану, обмануту, нездатну до прояву вищих психічних функцій. Задача батьків – соціалізувати дитину, підготувати до життя в суспільстві. Р. Сірс запропонував діадичний принцип вивчення дитячого розвитку: оскільки розвиток відбувається всередині діадичної одиниці поведінки; тому адаптивна поведінка та її підкріплення у індивіда повинно вивчатися з урахуванням поведінки партнера.

Гуманістична психологія (А. Маслоу, К. Роджерс), розробили категорію самоактуалізації, піраміди людських потреб, сформуvalи центрований на учні підхід у навчанні. На їх думку, психічний розвиток – результат власного вибору, зробленого людиною. Рушійною силою є прагнення до самоактуалізації, сенс якого полягає у розвитку людиною власного потенціалу, здібностей.

Когнітивна психологія. Представники даного напрямку психології (Г.У. Найссер, Д. Норман, Дж. Брунер, Дж. Келлі, Ж. Піаже) здійснювали акцент на знаннях, інформованості, організації семантичної пам'яті, прогнозуванні, прийомі та переробці інформації, когнітивних стилях. Навчання пояснюється як процес модифікації і комбінування когнітивних структур.

Ж. Піаже, який разом із своїми послідовниками започаткував один із найпродуктивніших напрямів у вивченні психічного розвитку особистості – Женевську школу генетичної психології (епістемології). Основу його вчення складають дослідження розвитку інтелекту, пізнавальних процесів, здатності здійснювати логічні операції. Перемежуючись з біологією, теорії пізнання, стикаються з вирішенням задач адаптації індивіда до навколишнього соціального та предметного середовища. Основна мета цього напрямку – в'яснити, в якій послідовності розгортаються пізнавальні структури, що забезпечують адаптацію.

Л.С. Виготський розробив теорію культурно-історичного розвитку, в якій базувався на твердженні про визначальну роль праці в пристосуванні людини до природи. Розвиток особистості відбувається у процесі оволодіння знаряддями праці, а також знаками шляхом навчання. Тому навчанню належить провідна роль в організації її життя, психічному розвитку. Розвиток психіки не можна розглядати поза соціальним середовищем, у якому відбувається засвоєння знакових засобів, що забезпечує оволодіння досвідом попередніх поколінь. Кожна вища психічна функція у своєму розвитку

обов'язково проходить зовнішню стадію, оскільки з самого початку є соціальною функцією. (наприклад, розвиток жесту, спочатку це хапальний рух, засвоєння мови). Усі вищі психічні функції спочатку виникають у стосунках між людьми, а потім стають психічними (внутрішніми функціями). Вищі психічні функції (ВПФ) – функції опосередковані знаком (поняттєве мислення, логічна пам'ять, довільна увага), розглядаються, як виключно людські, соціально-обумовлені форми психіки. Складні, прижиттєво сформовані психічні процеси, соціальні за своїм походженням, мають опосередкований характер та довільні.

Закон провідної ролі навчання у розвитку: навчання веде за собою розвиток; навчання може визначати напрямок розвитку психічних процесів, приводити до формування певних психічних якостей і до перебудови тих якостей, які склалися раніше; розвиваюче навчання має сприяти формуванню у дітей орієнтовних дій і максимальному використанню характерних для кожного вікового етапу видів дитячої діяльності; основне завдання навчання на кожному віковому етапі – не у прискоренні розвитку (теорія акселерації), а в його збагаченні (теорія ампліфікації О.В. Запорожця), в максимальному використанні можливостей віку.

Концепція психічного розвитку в онтогенезі. Індивідуальний розвиток Г.С. Костюк розглядав як становлення особистості, свідомої соціальної істоти. Онтогенетичний розвиток людини є цілісним процесом, який виражається у морфологічній, фізіологічній, психічній, соціальній формах. Зв'язок між ними полягає в тому, що нижчі форми включаються у вищі та стають механізмами їх реалізації. Вроджені безумовно-рефлекторні структури є основою розвитку психічних функцій і властивостей, але не визначають його змісту. Специфічна якість психічних новоутворень залежить від соціальних умов життя, формується за культивованими у суспільстві взірцями. Внаслідок цього психічний онтогенез набуває конкретно-історичного характеру. Навчання і виховання є визначальними чинниками, які зумовлюють розвиток психіки.

Завдання для самостійної роботи

1. Висловіть власне ставлення до судження: «Ерік Еріксон зазначав, що дитинство робить з дитини віртуоза у технічному та інтелектуальному сенсі».
2. Розкрийте особливості біхевіоризму як теорії соціального навчання Соціальне як форма підкріплення певної поведінки.

Література: 4; 9; 11; 19; 29; 30; 31; 32; 34.

Тема 5 Загальна характеристика психологічного розвитку

Мета заняття: перевірити знання з теми «Загальна характеристика психологічного розвитку».

Форми і способи організації навчального процесу: доповіді, дискусії з проблемних питань, рішення психологічних задач.

План заняття

1. Поняття розвитку у віковій психології.
2. Роль спадковості та суспільних умов психічного розвитку.
3. Рушійні сили і умови психічного розвитку.
4. Закономірності психічного розвитку в онтогенезі.
5. Поняття про провідну діяльність і механізми її зміни.
6. Поняття «соціальна ситуація розвитку».
7. Кризові явища в психічному розвитку; фактори, що їх зумовлюють.

Інформаційний блок

Психічний розвиток – це процес цілеспрямованих і закономірних змін, які призводять до виникнення кількісних, якісних та структурних перетворень психіки і поведінки людини. Психічний розвиток – ускладнення процесів відображення людиною дійсності: відчуття, сприймання, пам'яті, мислення, емоцій, почуттів, уяви, а також своєрідних складних психологічних утворень: потреб, мотивів діяльності, інтересів, ціннісних орієнтацій. Розвиток характеризується якісними змінами, появою новоутворень, нових механізмів, нових процесів, нових структур, робить систему більш складною і одночасно цілісною, добре інтегрованою, яка завдяки складній структурі здібна до компенсації і самоорганізації.

Показниками психічного розвитку є удосконалення: практичної діяльності людини (активності та реактивності, навичок, умінь, знань, зміни однієї діяльності на іншу); емоційно-потребової сфери (мотивів, почуттів, ставлення до світу і самого себе); пізнання та пізнавальної діяльності людини.

Норма розвитку визначається статистично: нормальним визнається те, що відноситься до середини розподілу, «хвостові» частини, відповідно, указують на область низьких («субнормальних») чи високих («супернормальних») значень.

Основними **формами розвитку** є філогенез та онтогенез. Психічний розвиток у філогенезі здійснюється шляхом становлення психічних структур в ході біологічної еволюції виду, або соціокультурної історії людства в цілому. У ході онтогенезу відбувається формування психічних структур протягом життя даного індивіда. Онтогенез складається з двох взаємопов'язаних і взаємообумовлених процесів – росту і розвитку. Ріст

– це кількісні зміни, пов'язані з збільшенням розмірів клітин, їх кількості, маси як окремих органів і тканин, так і всього організму. Розвиток це якісні зміни у психіці людини. Індивідуальний розвиток людини, як і будь-якого іншого організму, є онтогенез закладеної філогенетичної програми.

Психічний розвиток здійснюється під впливом двох основних факторів – спадковості та середовища. **Спадковість** – властивість організму повторювати в ряді поколінь подібні типи обміну речовин та індивідуального розвитку в цілому. Генотип ініціює стадії розвитку, зумовлює періодичність виникнення чутливості до певних зовнішніх впливів.

Людська психіка не розвивається без відповідних умов життя. **Середовище** – оточуючі людину суспільні, матеріальні та духовні умови існування. Природне середовище, що включає клімат, рослинність, географічні умови, оскільки існує географічний вплив на особливості характеру. Культурне середовище містить систему цінностей, закріплену в соціальних предметах і знаках. Соціальне середовище – сімейне та суспільне оточення. Макросоціальними умовами є рівень економічного та культурного розвитку суспільства, існуюча система освіти, рівень соціальної турботи про дитину, національні традиції виховання тощо. Мікросоціальні умови – це малі групи (сім'я, дитячий садок, клас), характер спілкування в них, взаємодія, цінності, які вони культивують. Психічний розвиток визначається єдністю зовнішніх та внутрішніх умов.

Рушійні сили психічного розвитку. На всіх вікових періодах спостерігаються розходження між новими потребами, цілями, прагненнями особистості й досягнутим нею рівнем оволодіння засобами, необхідними для задоволення цих потреб. Мотиваційний аспект розвитку особистості завжди випереджає операційний і змістовий. Таким чином, внутрішні суперечності є рушійними силами розвитку. Людська психіка розвивається як система, яка сама себе удосконалює. Постійно порушується і знову відновлюється рівновага між організмом і середовищем, стан рівноваги є тимчасовим, а процес рівноваги постійним. суперечності, що виникають, стимулюють організм до активності спрямованої на подолання та встановлення рівноваги.

Закономірності розвитку

Нерівномірність означає, що темпи розвитку непостійні. У певному віці різні психічні властивості мають різний рівень розвитку. Нерівномірність розвитку проявляється у чергуванні критичних і стабільних періодів, на

одних етапах (стабільні періоди) зміни у дитячій психіці накопичуються повільно і поступово, на інших (критичні періоди) вони відбуваються бурхливо і швидко. Сповільнення темпів розвитку, нерівномірності розвитку різних сторін психіки, ритм, що змінюється в різні роки життя (рік життя в дитинстві не дорівнює року життя в дорослому віці) проявляється нерівномірність розвитку.

Гетерохронність – це різниця темпів дозрівання в одній і тій же функціональній системі. Типовий приклад – неповна шкільна зрілість, при якій семирічна дитина демонструє інтелектуальну зрілість, вміє читати, писати, при цьому відстає емоційно, тобто страждає від слабкої довільності уваги; читання і довільна увага.

Сензитивний період розвитку – це період підвищеної сприйнятливості психічних функцій до зовнішніх впливів, особливо навчання і виховання. Періоди сенситивного розвитку обмежені в часі.

Пластичність забезпечує компенсацію, заміну дії однієї психічної функції іншою. Зростають довільність, ініціативність, самостійність поведінки, опір прямим зовнішнім впливам, які не відповідають внутрішнім настановам дитини.

Інтегрованість. Кожна сфера особистості, що виникає в процесі онтогенезу, і елементом складнішої системи – соціального оточення. Відбувається інтеграція різних сфер особистості (інтелектуальної, спонукальної, емоційної, вольової, духовної). З віком психіка стає ціліснішою, стабільнішою, що виявляється у поведінці, вчинках, діях, у інтегрованому ставленні до дійсності.

Першим основним механізмом психічного розвитку є соціальна ситуація розвитку. **Соціальна ситуація розвитку** – своєрідні, специфічні для кожного віку, виключно єдині та неповторні для даного періоду взаємини між людиною та навколишньою дійсністю, насамперед, соціальною. Соціальна ситуація розвитку початковий, пусковий момент для динамічних змін, що відбуваються в розвитку протягом даного вікового періоду. Вона повністю визначає форми і шляхи розвитку дитини, види діяльності, нові психічні властивості та якості. Кожен вік характеризується специфічною, єдиною і неповторною соціальною ситуацією розвитку. Оцінивши ситуацію розвитку ми можемо в'яснити і зрозуміти як виникають і розвиваються ті чи інші психологічні утворення, що є результатом вікового розвитку дитини. Саме в межах соціальної ситуації розвитку виникає і розвивається провідний тип діяльності. Соціальна ситуація індивіда виражається через: соціальний

статус, систему взаємин індивіда з іншими людьми, адаптацію індивіда до нових соціальних умов.

На кожному віковому періоді розвитку людини одна **діяльність є провідною** – найголовнішою діяльністю, яка визначає і забезпечує психічний розвиток в певному періоді. Провідна – це діяльність, виконання якої визначає виникнення і формування основних психічних новоутворень людини на даному етапі розвитку її особистості. У центрі уваги теорії діяльності О.М. Леонт'єва покладено принцип єдності діяльності та свідомості. Зміст принципу полягає в тому, що діяльність розглядається: як умова виникнення, чинник формування свідомості; як форма активності свідомості; як регулятор поведінки і дій людини. Провідна діяльність має такі ознаки: у її формі виникають і всередині якої диференціюються інші, нові види діяльності; у ній формуються, або перебудовуються окремі психічні процеси; від неї залежать основні психологічні зміни особистості дитини в певний період часу. (О.М. Леонт'єв). Діяльність всередині кожного періоду розвитку дитини проходять три стадії: поява тенденції розвитку певної сторони діяльності; кульмінація провідної діяльності; насичення провідної діяльності, що призводить до актуалізації іншої діяльності. Кожному періоду дитинства відповідає певний вид провідної діяльності: безпосереднє емоційне спілкування у немовляти; предметно-маніпулятивна діяльність у ранньому дитинстві, рольові ігри в дошкільному віці, навчальна діяльність у молодших школярів, інтимно-особистісне спілкування у підлітків, навчально-професійна діяльність у юнаків. (Д. Б. Ельконін). Зміна провідної діяльності, за словами Д.Б. Ельконіна, відбувається за принципом чергування: якщо на попередньому віковому періоді провідна діяльність забезпечувала розвиток потребово-мотиваційної сфери індивіда, то в наступному періоді вона спрямовується на вдосконалення операційно-технічних можливостей. Поняття провідної діяльності вказує на її головну роль для психічного розвитку індивіда в певному віковому періоді, однак не заперечує існування інших видів діяльності. Важливо також, що поява нової провідної діяльності не заперечує значення попередньої. Проте, лише в рамках провідної діяльності відбувається тренування і розвиток всіх психічних функцій індивіда.

Саме в процесі розвитку, а не росту виникають нові психологічні утворення, саме вони і складають сутність кожного вікового етапу.

Психологічні новоутворення це: психічні і соціальні зміни, які виникають на даному етапі та визначають свідомість дитини, ставлення до

середовища, внутрішнє і зовнішнє життя, хід розвитку в даний період; це узагальнений результат змін, всього психічного розвитку дитини в певний період, який є початковим у формуванні психічних процесів і особливостей дитини наступного віку (Л.С. Виготський).

Під новоутворенням слід розуміти широкий спектр психічних явищ та психічних процесів (наприклад, наочно-дієвого мислення в ранньому віці; довільність, внутрішній план дій, рефлексія у молодшого школяра). Новоутворення – це новий тип побудови особистості та її діяльності, психічні і соціальні зміни, що вперше виникають на певному віковому ступені і які в самому основному віковому ступені і які в самому основному визначають свідомість дитини, її ставлення до середовища, його внутрішнє і зовнішнє життя, весь хід її розвитку в даний віковий період. Вікові новоутворення формуються в кінці періоду. Найбільше значення мають для наступного етапу розвитку.

Критичні та стабільні періоди розвитку

Кризові тенденції у самосвідомості та поведінці індивіда спричиняють перебудову його взаємин з навколишніми людьми, тобто відбувається зміна соціальної ситуації розвитку. Нова соціальна ситуація розвитку індивіда забезпечує появу нової провідної діяльності, яка, в свою чергу, формує психічні новоутворення. Нові надбання психіки дають поштовх для виникнення суперечностей, які загострюються при збереженні старих умов соціалізації і формують передумови для зміни соціальної ситуації розвитку, настає новий виток психічного розвитку. Динаміка розвитку виявляється як у стабільних так і в перехідних (кризових) періодах.

Криза (грец. krisis – рішення, перелом) – нормативний, нестабільний процес, який виникає під час переходу людини від одного вікового періоду до іншого, пов'язаний з якісними перетвореннями у соціальних відносинах, діяльності, свідомості та виявляється у психічних і особистісних змінах.

Л.І. Божович вказувала, що причиною кризи є незадоволення нових потреб дитини. Суперечності можуть протікати в гострій формі, породжуючи сильні емоційні переживання, порушення в поведінці дітей та їх взаємовідносин з дорослими. Криза розвитку означає перехід від одного етапу психічного розвитку до іншого. У переломні періоди основне значення мають глобальні позитивні перебудови у системі особистості. Кожен віковий період завершується кризою, а вихід з неї виникненням новоутворень, переходом до наступної стадії розвитку. Л.С. Виготський розглядав розвиток як внутрішньо детермінований, цілеспрямований процес, що відбувається нерівномірно через

виникнення та вирішення внутрішніх конфліктів. На його думку криза – час якісних позитивних змін, результатом яких є перехід особистості на новий більш високий рівень розвитку. Зміст кризи – це руйнування складеної ситуації розвитку та виникнення нової.

Основними ознаками кризи можна назвати: наявність різких змін за короткий період; нечіткість меж, моменту початку та завершення кризи; конфліктність з оточенням, складнощі у вихованні дитини; наявність процесу руйнування в розвитку (руйнування того що утворилося на попередній стадії). Виникнення нової діяльності пов'язано з виникненням нових мотивів «зміщенням мотиву на мету». Криза (як хворобливий період в розвитку) не є необхідним симптомом переходу від одного стабільного періоду до іншого, від одного виду діяльності до іншого (О.М. Леонт'єв).

Ельконін Д.Б. зазначав, що кризи визначаються як перехід від однієї системи до іншої (від оволодіння мотиваційно-потребовою сферою до операційно-технічної та навпаки). При цьому переходи між епохами названі «більшими кризами». У цей момент відкривається нова епоха і новий період розвитку мотиваційно-потребової сфери. Перехід між періодами всередині епохи характеризується як «мала» криза, він відкриває наступний період формування інтелектуально-пізнавальних сил дитини. Г.С. Костюк вказує на те, що онтогенез має періодичний і стадіальний характер. Водночас у критичні періоди в розвитку спостерігаються і конструктивні процеси, новоутворення мають перехідний характер, не зберігаючись у тому самому вигляді (наприклад, автономна мова у однорічних дітей).

Критичні періоди розвитку були відкриті емпірично. У дитячому та юнацькому віці великі кризи (криза новонародженості, криза 3 років, підліткового віку та малі кризи (криза 1, 7, 17-18 років). Великі кризи призводять до перебудови взаємовідносин з оточенням, а малі кризи до здобування самостійності. Криза новонародженості (фізіологічне пристосування до нових умов життя); одного року (пов'язана з освоєнням мови та простору), криза трьох років (викликана суперечністю між новою тенденцією дитини до самостійного задоволення потреб та прагненням дорослого зберегти старий стиль стосунків і обмежити активність дитини); криза семи років (період народження соціального «Я» дитини, усвідомлення свого місця в системі суспільних відносин); тринадцяти років (пов'язана з прагненням підлітка до нових взаємин з дорослими). Так до перехідних

відноситься період 18-20 років, коли постає проблема досягнення незалежності від батьків. Потім настає стабільна фаза, протягом якої людина знаходить своє місце у дорослому житті.

У дорослих три основні кризи: криза молодості (відповідає вступу людини до особистого життя, професійної діяльності, самоствердження), криза середини життя (виникають ознаки порушення здоров'я, втрата краси, фізичної форми, відчуження в сім'ї з дорослими дітьми), та криза старості (переоцінка власного Я, окрім професійної ролі, погіршення здоров'я та старіння тіла, що призводить до певної байдужості).

Криза – нормативний, нестабільний процес, який виникає під час переходу людини від одного вікового періоду до іншого, пов'язаний з якісними перетвореннями у соціальних відносинах, діяльності, свідомості, виявляється в цілісних психічних і особистісних змінах.

Динаміка вікової кризи

Л.С. Виготський поділяв кризовий період на передкритичну, власне критичну та посткритичну фазу. У передкритичній фазі виникають суперечності між об'єктивною та суб'єктивною складовою соціальною ситуацією розвитку. В цей період відбувається ломка старих звичок, стереотипів, розпад структур, що сформувалися раніше. У власне критичній фазі ця суперечність загострюється та досягає кульмінації. У посткритичній фазі суперечність вирішується через утворення нової соціальної ситуації, період формування нових структур, побудови нових відносин.

Криза завершується посткритичною фазою, створенням нової ситуації розвитку, здобуваються нові форми культурної трансляції ідеальної форми (нова провідна діяльність), відбувається пошук нового значущого. Реалізується нова форма ідеальна, а не ідеалізована, повноцінна, не формальна.

Е. Еріксон розглядав періодизацію життя дорослої людини, пишучи не тільки про наявність в ній вікових криз, але їх необхідності для продовження процесу розвитку. Вибір здійснюється між двома альтернативними варіантами рішення вікових завдань розвитку. Характер вибору відображається на подальшому житті людини: успішності чи неуспішності. Через кризи та вибори відбувається розвиток ідентичності людини. Таким чином, криза означає конфлікт протилежних тенденцій, що виникають як наслідок досягнень певного рівня психологічної зрілості та соціальних вимог, що пред'являються

індивіду. Криза не є чимось деструктивним, навпаки Е. Еріксон використовує поняття «криза» в контексті розвитку, щоб виділити не загрозу, а момент змін.

Г. Крайг визначає критичні періоди «як єдиний період часу, в життєвому циклі організму, коли певний фактор середовища здатен викликати ефект». Таке розуміння кризи базується на двофакторній моделі детермінації розвитку, що визначається впливом середовища та спадковості. У цій моделі критичний період є моментом синхронізації внутрішнього дозрівання і впливом середовища. Це означає, що є періоди переважного розвитку певної якості чи риси особистості..

Д. Левінсон розглядає розвиток як регулярну послідовність стабільних та перехідних стадій. У стабільній фазі розвитку індивід характеризується поступовим досягненням поставлених цілей, оскільки суттєві завдання розвитку на даному етапі є вирішуваними. У перехідній фазі самі способи самореалізації є предметом аналізу для індивіда, а нові можливості – предметом пошуку.

На думку більшості дослідників, кризовий період ускладнює рух та розвиток, при цьому відкриває нові можливості, стимулює внутрішні резерви людини. Що саме дасть криза залежить від самої людини.

Завдання для самостійної роботи

1. Здійснити аналіз роботи Л.С. Виготського «Структура і динаміка віку» (Виготський Л.С. Психологія. М. из-во ЖСМО-Пресс, 2002 С. 901-910).
2. Законспектувати Эльконин Д.Б. Психологія ігри. М.: Педагогіка. 1978. С. 206-212.

Література: 4; 9; 11; 19; 29; 30; 31; 32; 34.

Тема 6 Проблема вікової періодизації онтогенезу особистості

Мета заняття: перевірити знання з теми «Проблема вікової періодизації онтогенезу особистості».

Форми і способи організації навчального процесу: доповіді, пошукова робота із застосуванням різних джерел інформації, моделювання ситуацій,

План заняття

1. Вік, як системна якість.
2. Критерії вікової періодизації розвитку особистості в онтогенезі.
3. Періодизації вікового розвитку в зарубіжній психології.

4. Проблема критеріїв періодизації розвитку зрілої особистості в роботах Е. Еріксона.
5. Проблема періодизації розвитку особистості у дитячому віці в працях Л. С. Виготського, О.М. Леонтьєва, Л. І. Божович, Д.Б. Ельконіна, Д. Фельдштейна, І.С. Кона, А.В. Петровського.

Інформаційний блок

Психічний розвиток людини поділяється на певні періоди послідовна зміна яких незворотна, передбачувана. Кожний віковий період це своєрідна ступінь психічного розвитку з властивими для нього відносно стійкими якісними особливостями. Вікові психологічні особливості розвитку зумовлені конкретно-історичними умовами розвитку, спадковістю, характером виховання, особливостями діяльності та стосунків з іншими людьми, що впливає передусім на специфіку переходу від одного вікового періоду до іншого.

Вік – конкретна, відносно обмежена в часі ступінь фізичного, психічного, соціального розвитку, що характеризується сукупністю закономірних, однакових для всіх людей фізіологічних і психологічних змін, не пов'язаних з індивідуальними особливостями.

Вік – відносно замкнений цикл психічного розвитку. Має власну структуру (соціальна ситуація, новоутворення, провідна діяльність) та динаміку (чергування криз та стабільних періодів). Окремі явища психічного розвитку повинні розглядатися в контексті поняття віку.

Паспортний вік показує скільки часу пройшло з дня народження людини. Соціальний вік пов'язаний з правовою системою суспільства і паспортним віком, фіксується як точка відліку здатностей людини до правових дій. Біологічний вік визначається станом обміну речовин та функцій організму у порівнянні зі статистично середнім рівнем розвитку: скелетний (базується на темпах остифікація, визначає моторні можливості дитини, зубний, психосексуальний вік). Психічний вік визначається через співвіднесення середньостатистичних комплексів розвитку і включає: інтелектуальний, емоційний, суб'єктивний вік. Суб'єктивний вік – той, що переживається людиною, має внутрішню точку відліку та залежить від самоактуалізації особистості. Одиницею суб'єктивного віку є життєві події, чим більше подій людина пережила, тим старшою відчувається, чим більше планує на майбутнє, тим суб'єктивно молодшою.

Критерії періодизації

За Л.С. Виготським та Д.Б. Ельконіними критеріями визначення основних періодів індивідуального психічного розвитку є якісні і суттєві ознаки в їх системному зв'язку, які виявляються на кожному віковому етапі: соціальна ситуація розвитку; психологічне новоутворення, провідна діяльність.

Г.С. Костюк вазує на те, що онтогенез має періодичний і стадіальний характер. Визначаючи періоди психічного розвитку дитини потрібно брати до уваги всі сторони розвитку в єдності: змістовну, операційну, мотиваційну. При переході від одного ступеня розвитку до іншого перебудовується вся структура віку. Кожен вік має специфічну, єдину структуру. Динаміка розвитку – сукупність законів, які визначають період виникнення, зміни структурних новоутворень.

Стадії не просто йдуть одна за одною. Досягнення попередньої стадії включаються в наступну і використовуються в нових функціональних ансамблях, складніших взаємовідносинах особистості із суспільним середовищем.

У віковій і педагогічній психології використовують таку періодизацію вікового розвитку:

1. Пренатальний період – від зачаття до пологів.
2. Натальний період – пологи.
3. Період новонародженості – від народження до 2 місяців.
4. Вік немовляти – від 2 місяців до 1 року.
5. Ранній дитячий вік – від 1 до 3 років.
6. Дошкільний вік – від 3 до 6/7 років. Його поділяють на:
 - молодший дошкільний вік – 4-й рік;
 - середній дошкільний вік – 5-й рік;
 - старший дошкільний вік – 6/7-й рік.
7. Молодший шкільний вік (зріле дитинство) – 1 - 4 класи (від 6-11 до 10/11 років).
8. Дорослішання:
 - підлітковий (середній шкільний) вік: 4-8 класи (від 11 до 14 років) у дівчаток, 5-9 класи (від 12 до 15 років) у хлопчиків;
 - рання юність (старший шкільний вік) – 10-11 класи (від 15/16 до 17/18 років);
 - зріла юність – від 18 до 20 років.
9. Дорослість:
 - рання дорослість – від 20 до 40 років;
 - зріла дорослість – від 40 до 60 років.

10. Старість – після 60 років.

У межах кожного вікового періоду спостерігаються великі індивідуальні відмінності, які є результатом впливу умов життя, характеру активності, виховання, природних й індивідуальних відмінностей.

У віковій періодизації Л.С. Виготського визначаються: криза новонародженості (від народження до 2 місяців), період немовляти (від двох місяців до року). В цей час відзначаються протиріччя між мінімальними можливостями спілкування та максимальною соціальністю дитини. Потім криза 1 року. Далі слідує раннє дитинство (від 1 до 3 років). Діяльність – предметно-ігрова. Далі слідує криза 3 років, після якої настає дошкільний вік (від 3 до 7 років). У цей період спостерігається тенденція до відокремлення від дорослого (емансипації), а також до вольової, а не афективної форми поведінки. Далі слідує криза 7 років (спостерігаються значні досягнення: змінюється ставлення дитини до інших дітей, зростає самостійність), після якої настає новий період – молодший шкільний вік (від 7 до 12 років). Дитяча безпосередність в зазначений час втрачається. З'являється логіка почуттів, узагальнення, переживання дитини набувають сенсу, виникає самооцінка. У віці 13 років настає наступна криза. За нею слідує пубертатний вік (від 14 до 18 років), з'являється почуття дорослості, відчуває власну особистість, самосвідомість розвивається. Юність – це вік від 18 до 25 років.

Д.Б. Ельконін розглядає дитину як особистість, що активно пізнає навколишній світ: світ предметів і людських відносин та виокремлює етапи та періоди дитячого розвитку. Дитинство, що охоплює період часу від народження дитини до закінчення школи та поділяється на три етапи: дошкільне дитинство (від народження до 6-7 років); молодший шкільний вік (від 6-7 до 10-11 років, з першого по четвертий класи школи); середній і старший шкільний вік (від 10-11 до 16-17 років).

Періоди дитячого розвитку. Весь процес дитячого розвитку в цілому можна розділити на сім періодів:

1. Немовля: від народження до 1 року.
2. Раннє дитинство: від 1 до 3 років.
3. Молодший і середній дошкільний вік: від 3 до 4-5 років.
4. Старший дошкільний вік: від 4-5 до 6-7 років.
5. Молодший шкільний вік: від 6-7 до 10-11 років.
6. Підлітковий вік: від 10-11 до 13-14 років.

7. Ранній юнацький вік: від 14 до 16-17 років.

Кожен з цих вікових періодів має свої особливості, вимагає свого стилю спілкування з дітьми, застосування особливих прийомів і методів навчання і виховання.

Д.І. Фельдштейн досліджує закономірності і будує періодизацію розвитку особистості в онтогенезі основі виявлення характеру, особливостей і етапів соціального розвитку індивіда: до трьох років – соціалізація в формі освоєння предметних дій інших; з трьох років – усвідомлення свого Я, перші моменти самоствердження, освоєння норм людських відносин, орієнтація на оцінку суспільства; відбувається становлення особистості на рівні ще не розвиненого самосвідомості; з 10 років – прагнення підлітка затвердити своє Я в системі суспільних відносин. Ці етапи складають дві фази становлення особистості в період від народження до зрілості. Відбувається активне формування самосвідомості, становлення соціальної позиції суспільно відповідального суб'єкта.

При здійсненні вікової періодизації психічного розвитку людини Г.С. Костюк запропонував такі одиницями поділу онтогенезу: епоха, впродовж якої відбувається радикальна перебудова всіх систем організму, в тому числі психіки, таких одиниць в людському онтогенезі фігурує всього три - дитинство, дорослішання і дорослість; період, для якого характерні істотні зміни всієї психіки, саме ця одиниця є ключовою при вивченні вікової психології людини; фаза, якій властива зміна певної сфери психіки. Дана одиниця не є такою постійною і послідовною, як згадані вище, оскільки використовується науковцями для акцентування якихось суттєвих психічних змін парціального характеру.

Вікові досягнення В.С. Мухіна розподіляє на такі етапи:

1. Період немовляти від 0 до 12-14 місяців – період, коли дитина надзвичайно швидко розвивається в фізичному, психологічному, соціальному плані, проходячи за короткий термін шлях від безпомічного новонародженого з обмеженим набором вроджених реакцій до активного немовляти, здатного слухати, діяти, вирішувати певні ситуації, кликати на допомогу, радіти.
2. Ранній вік 1 до 3 років. Основними досягненнями раннього дитинства, що визначають розвиток психіки є оволодіння тілом, мовленням, розвиток предметної діяльності.
3. Дошкільний вік (3 – 6/7) – період оволодіння соціальним простором людських взаємовідносин з близькими дорослими, через ігрові та реальні взаємовідносини з ровесниками.

4. Молодший шкільний вік (6/7–10/11) Дитина продовжує відкривати для себе нове місце в соціальному просторі людських взаємовідносин.

5. Підлітковий вік (11/12–15/16) – період, коли підліток починає по новому оцінювати свої взаємовідносини в сім'ї. Прагнення здобути себе як особистість, відокремлення від тих, хто здійснював на нього вплив, в першу чергу батьківської сім'ї. Підліток цінує взаємовідносини з ровесниками.

Порівняльний аналіз вікової періодизації зарубіжних авторів Міжнародна класифікація Вірджинії Квінн (2000)

Вік немовляти – від народження до 3 років;

Раннє дитинство – від 3 до 6 років;

Дитинство – від 6 до 12 років;

Підлітковий вік – від 12 до 18 років;

Молодість – 18 – 40 років;

Зрілий вік – 40 – 65 років;

Похилий вік від 65 років.

Періодизація Грейса Крайга (2003)

Період немовляти – від народження до 2 років;

Раннє дитинство 2 – 6 років;

Середнє дитинство 6 – 12 років;

Підлітковий та юнацький вік 12 – 19 років;

Рання дорослість 20 – 40 років;

Середня дорослість 40 – 60 років;

Пізня дорослість після 60 років.

Періодизація Дж. Біррена (1980)

Перша фаза – немовля до 2 років;

Друга фаза дошкільний вік 2 – 5 років;

Третя фаза дитинство 5 – 12 років;

Четверта фаза підлітковий вік (юність) 12 – 17 років;

П'ята фаза рання дорослість 17 – 25 років;

Шоста фаза зрілість 25 – 50 років;

Сьома фаза пізня зрілість 50 – 75 років;

Восьма фаза старість від 75 років

Стадії психосоціального розвитку особистості за Е. Еріксоном

Стадія, вік	Психосоціальний розвиток	
	Нормальна лінія розвитку	Аномальна лінія розвитку
1. Стадія немовляти (народження – 1 рік)	<i>Базова довіра.</i> Взаємна любов, турбота, прив'язаність, визнання батьків і дитини, задоволення потреби у спілкуванні, інших важливих фізіологічних потреб.	<i>Базова недовіра.</i> Формується в результаті поганого ставлення до дитини, ігнорування, відсутності любові, раннього, різкого відлучення від грудей, емоційної ізоляції.
2. Раннє дитинство (1 – 3 років)	<i>Самостійність, впевненість.</i> Якщо значимі дорослі – батьки, розуміють та приймають дитину, допомагають їй контролювати природні опорожнення, вона отримує досвід автономії, набуває самостійності та впевненості в собі. Дитина дивиться на себе, як на самостійну, окрему, але залежну від батьків людину.	<i>Сумніви, почуття сорому.</i> Суворий зовнішній контроль розвиває у дитини почуття сорому та сумніви в собі. Вона відчуває непристосованість, боїться втратити контроль над власним організмом, сумнівається в своїх здібностях, приховує свою ущербність.
3. Вік гри (3 – 5 років)	<i>Допитливість і активність.</i> Відбувається самоствердження дитини. Вона проявляє допитливість і активність у вивченні навколишнього світу, наслідує дорослих, включає гендерну поведінку, будує власні плани та намагається їх реалізувати.	<i>Пасивність і байдужість.</i> Почуття провини викликають батьки, які не дозволяють діяти самостійно, надмірно карають. Переживання повторних невдач, пасивності, заздрощів до інших дітей, відсутності ознак статевої поведінки.
4. Шкільний вік (6 – 12 років)	<i>Працьовитість.</i> Виражене почуття обов'язку, прагнення досягнення успіху. Відчуття власної компетентності і працюваності дитини насамперед залежать від шкільної успішності.	<i>Неповноцінність.</i> Дитина сумнівається у своїх здібностях чи статусі серед однолітків. Уникнення складних завдань, ситуацій змагання з іншими дітьми, конформізм.
5. Підлітковий вік (юність) (12 – 19 років)	<i>Життєве самовизначення ідентичності.</i> Активний пошук себе і експериментування в різних ролях. Чітка статевая поляризація у формах міжособистісної поведінки. Становлення світогляду. Лідерство серед ровесників та підпорядкування їм при необхідності.	<i>Дифузія ідентичності.</i> Плутанина ролей, концентрація душевних сил на самопізнанні, сором'язливість, негативізм, нездатність обрати стиль життя.
6. Рання зрілість (20 – 25 років)	<i>Інтимність, близькість до людей.</i> Інтимність виражається у здатності до близьких стосунків, та поєднання особистісної ідентичності з іншою людиною без побоювання втратити щось у собі.	<i>Ізоляція від людей.</i> Уникнення міжособистісних стосунків, зайве захоплення собою, почуття самотності, соціальної ізоляції.
7. Середня зрілість	<i>Продуктивність.</i> Висока продуктивність, творчість у	<i>Застій.</i> Егоїзм, егоцентризм,

(26 – 64 років)	різних сферах. Зріле, повноцінне, різноманітне життя.	непродуктивність в роботі, виключна турбота про себе, збіднення міжособистісних відносин в сім'ї.
9. Пізня зрілість (Після 65 років)	<i>Інтеграція (цілісність особистості).</i> Підведення підсумків, спокійна зважена оцінка минулого, усвідомлення повноти і корисності прожитого життя, здібність примиритися з неминучим.	<i>Відчай.</i> Ставлення до життя як до низки нереалізованих можливостей і помилок. усвідомлення, того, що вже пізно починати все спочатку, шукати нові шляхи для відчуття цілісності свого Я. Через відсутність інтеграції виникає страх смерті, відчуття постійних невдач, клопотаності.

Як ми помітили, існують суттєві розходження в поглядах. Суб'єктивне самопочуття, об'єктивні показники розквіту сил людини чи старості визначаються не тільки хронологічним віком. Суттєве значення мають фактори: соціоекономічний статус, освітній рівень, специфіка професійної діяльності. Г. Крайг відмічає, що вказати межі стадій розвитку дорослої людини досить складно.

Завдання для самостійної роботи

1. Провести аналіз роботи Е. Еріксона «Юність: кризис ідентичности» СПб. 1997.

Література: 4; 9; 11; 19; 29; 30; 31; 32; 34.

Тема 7 Психічний розвиток немовляти

Мета заняття: закріпити знання з теми «Психічний розвиток немовляти».

Форми і способи організації навчального процесу: доповіді, перегляд та обговорення відеоматеріалу.

План заняття

1. Критичний період новонародженості.
2. Безумовні рефлекси та їх значення для розвитку дитини.
3. Критерії переходу від новонародженості до немовлячого періоду. «Комплекс пожвавлення» та його значення.
4. Соціальна ситуація розвитку. Спілкування з дорослими та його значення в психічному розвитку немовляти.
5. Розвиток рухів (моторики) у немовлят.
6. Розвиток сенсорної сфери у дитини першого року життя.
7. Розвиток пізнавальних процесів.
8. Початкові етапи розвитку мовлення.
9. Характеристика особистісної сфери немовляти.

10. Криза першого року.
11. Новоутворення немовлячого періоду.

Інформаційний блок

Пренатальна і перинатальна психологія – наука про психічне життя дитини в період внутрішньоутробного розвитку, або щойно народженої (наука про початкові фази розвитку людини).

Новонародженість (від народження до 1–1,5 міс.). Криза новонародженості пов'язана з фізіологічним пристосуванням до змінних умов середовища. Життя дитини в цей період забезпечується системою безумовних рефлексів (харчові, орієнтовні, захисні), що забезпечують виживання, але не людську поведінку (безумовні рефлекси тварин забезпечують поведінку). Фізично виокремившись від організму матері дитина має адаптуватися до зовсім інших умов життя (дихати, споживати їжу, перетравлювати та ін.).

Поведінка новонароджених є рефлексорною, але паралельно з удосконаленням нервової системи дії стають все більш усвідомленими. Функціонує близько 75 примітивних рефлексів.

Таблиця 2

Рефлекси новонароджених

Назва рефлексу	Прояв рефлексу	Діагностика рефлексу	Термін прояву
Рефлекси виживання			
Дихальний рефлекс	Дитина рефлексорно здійснює вдих для отримання кисню, та видих діоксиду водню.	Перший вдих після народження супроводжується криком новонародженого.	Дихання є рефлексорною дією та не потребує свідомих зусиль.
Пошуковий рефлекс	Один із способів, за допомогою якого дитина визначає джерело їжі (груди матері).	При погладженні щічки здійснюється поворот голови в бік подразника.	Рефлекс в нормі зникає після 3–4 місяців.
Смоктальний рефлекс	Визначивши місце знаходження їжі дитина починає смоктати.	Діти починають смоктати відразу, інші після того, як проведуть соскою навколо рота.	Протягом перших місяців рефлекс стає довільним.
Примітивні рефлекси			
Хватальний рефлекс	Діти можуть міцно тримати кулачки та вчепитися за те, що потрапить їм до долонь.	Погладьте долоньку малюка або спробуйте просунути свій вказівний палець в кулачок з боку мізинця і ви відчуєте, як міцно дитина стисне його своїми пальчиками.	Виражений в перші 2 місяці; до 3-го місяця слабшає, а напів року зникає.
Рефлекс Моро	Розведення в сторони	Якщо несподівано	Зникає до 3 – 4

	рук і ніг та зведення їх у початкове положення у відповідь на гучний звук чи різке підняття над поверхнею.	прибрати руку, підтримуючу дитини, вона миттєво намагається вхопитися за що-небудь і не знайшовши опори починає плакати.	місяців.
Рефлекс Бабинського	При погладженні ступні від п'ятки до пальців спостерігається тильне згинання великого пальця та розведення решти.	Пальці ступні дитини віероподібно розходяться і стопа повертається при проведенні рукояткою молоточка вздовж зовнішнього краю.	Зникає в 6 місяців.
Плавальний рефлекс	Добре скоординовані плавальні рухи, коли дитину кладуть на живіт.	Рефлекс перевіряють, коли дитина знаходиться лежачи в горизонтальному положенні та під час купання	Рефлекс зникає після 6 місяців.
Рефлекс хотьби (крокування)	При підтримці за руки та доторкуванні поверхні голими ніжками – рухи нагадують добре координовану хотьбу.	Потримайте вашого малюка над столом так, щоб однією ногою він спирався на його поверхню. Одна ніжка згинається, а інша, навпаки, опуститься на стіл, дитина начебто крокує.	Зникає в 2–3 місяці.
Тонічний шийний рефлекс («позиція фехтувальника»)	Дитина, лежачи на спині, голова повернута вбік (переважно праворуч), кулачки стиснуті. Ручка і ніжка на тій же стороні тіла випрямлені, на протилежній стиснуті.	Коли малюк лежить на спині, поверніть його голову в сторону, і ви побачите, що він відведе в ту ж сторону руку і ногу, прийнявши позицію фехтувальника.	До 3–4 місяців цей рефлекс зникає, а дитина починає тримати іграшку прямо перед собою, щоб її розглядати.
Рефлекс одьоргування	Одьоргування ніг при лоскотанні підошви викликає захисні рухи. Цей рефлекс захищає дитину від болю.	Якщо ніжку малюка вколоти (під час лабораторних досліджень), він відсмикуватиме її, щоб уникнути болю, а іншою, в цей час почне штовхатися	Рефлекси послаблюються, та переходять до умовно-рефлекторної дії
Рефлекси підтримки правильного положення	Такі рефлекси допомагають дитині утримувати тулуб, голову, руки і ноги в положенні,	Якщо покласти немовля вниз обличчям, дитина підніме голову рівно настільки, щоб відірватися від поверхні	Рефлекси послаблюються, та переходять до умовно-

	найзручнішим для дихання	та поверне її в бі, щоб був доступ повітря для носа.	рефлекторної дії
Рефлекс кляпу	У період, коли малюк вчиться смоктати і ковтати, цей рефлекс змушує його виштовхувати будь-який предмет з порожнини рота (що оберігає дитину від шоку).	Якщо впливати на задню частину глотки малюка, то нижня щелепа і язик виконуватимуть виштовхувальні рухи вниз і вперед, щоб звільнити глотку.	Рефлекс кляпу зберігається у людини на все життя, але язик активний у рефлекторній дії тільки в перші 6 місяців.

Існує певна залежність між розвитком головного мозку та зникненням найпростіших рефлексів. Більшість найпростіших рефлексів регулюються середнім мозком, який розвивається у плоду раніше інших частин мозку. Коли у дитини починає розвиватися кора головного мозку – значна частина нервової системи переходить під її контроль. Найпростіші рефлексивні реакції, які контролюються середнім мозком, поступаються місцем більш складним рефлексам та нормам поведінки.

Сенсорний розвиток новонародженого. При народженні у немовлят є відчуття всіх модальностей, елементарні форми сприйняття, пам'яті, завдяки яким і стає можливим подальший пізнавальний розвиток. Це генетично задані структури (блоки сенсорних систем), з яких будуються більш складні пізнавальні структури. Нюхові рецептори починають функціонувати відразу після народження. Тактильна чутливість проявляється у захисних реакціях. Дитина починає реагувати на звуки протягом першого тижня життя. Чутливість до звуку у новонародженого низька. З'являється реакція на світло руховими реакціями. Розвиток зорового та слухового аналізаторів, удосконалення реакції на зовнішні подразники відбувається на основі дозрівання нервової системи і головного мозку. Кількість нервових клітин в корі головного мозку дитини така ж як і дорослої людини, але вони недостатньо розвинені. З перших днів життя починає збільшуватися маса головного мозку, ростуть і покриваються захисними мієліновими оболонками нервові волокна. Основними завданнями є психофізичне благополуччя дитини та спілкування з дорослим. Якщо дитина отримала достатньо вражень, то відбувається швидкий розвиток орієнтовних рефлексів (проявляється як зорове та слухове зосередження), створюється основа для подальшого оволодіння рухами і формування психічних процесів.

Емоційна сфера новонародженої дитини. Дитина починає своє

життя з крику, плачу, який в перші дні має безумовнорефлекторний характер. Плач також стає природнім вираженням різного роду страждань. Перші прояви позитивних емоцій у вигляді посмішки спостерігаються в кінці першого на початку другого місяця (зосереджений погляд дитини на обличчі дорослого з посмішкою). Поступово, на появу дорослого у дитини формується специфічна емоційно-рухова реакція – «комплекс пожвавлення» (Н. Фігурін, М. Денисова). «Комплекс пожвавлення» є психологічним новоутворенням фази новонародженості, що включає такі найважливіші реакції: посмішка; «гуління», вокалізація, загальне моторне збудження, при наближенні дорослого, як ініціатива спілкування. Можна вважати, що малюк успішно перейшов до наступного періоду, якщо він навчився зосереджувати погляд на предметі, стежити за його переміщенням, повертати голову і шукати очима іграшку за звучанням, прислухатися до мови дорослого, сповільнюючи свої рухи, проявляти емоційну реакцію, як ініціативу спілкування.

Період намовляти від народження до 1 року.

Соціальна ситуація розвитку. Для дитини даного віку ключовою фігурою в оточенні, яка забезпечує становлення основних психологічних новоутворень, є мати.

У період немовляти **провідною діяльністю** є безпосереднє емоційне спілкування.

Психомоторика. Особливо прогресивно формуються рухові навички, сенсорно-скоординовані рухи рук і ніг, що дає дитині інформацію про світ та відіграє значну роль в становленні пізнавальних та інтелектуальних здібностей дитини. До трьох місяців діти навчаються підіймати і утримувати голову, спочатку у горизонтальному положенні, лежачи на животі, а потім у вертикальному. Розвиток хватання починається на 3-4 місяці. У 6 місяців дитина утримує іграшку однією рукою. Вона утримує всі предмети подібно: притискаючи пальцями до долоні. У другому півріччі першого року удосконалюється хватання, покращується координація рухів руки до предмету, розвивається протиставлення великого пальця до інших, дитина переходить до утримання предмету пальцями, такий спосіб продовжує формуватися до кінця року. Коли дитина може утримувати в руці предмет, вона починає маніпулювати ним. Немовля схопивши предмет, потримавши певний час, випускає, потім знову схоплює. Утримуючи предмет в руці, дитина підносить його до очей, розглядає, розмахує ним, бере до рота.

Особливістю є те, що маніпуляції спрямовані на предмет, що приваблює. У 5 місяців дитина захоплює нерухомі предмети рукою. В 6-7 місяців з'являється спрямованість на результат. У 7 – 10 місяців зорово-моторна координація досягає високого рівня. Дитина може відкривати кришку коробки, складати кубики, діставати один предмет за допомогою іншого, перекладати, стукати, кидати. Після 10 місяців ігри з предметами набувають диференційованого, функціонального характеру. Дії дитини стають продуманими, цілеспрямованими. До кінця 1 року в маніпуляціях з предметами з'являється важлива особливість: складання, нанизування, відкривання та удосконалення цих дій. У другому півріччі дитина починає наслідувати дорослого. В кінці першого року виникає особлива форма руху – указовий жест. Дитина указує рукою на те, що її цікавить, розраховує на допомогу дорослого. Розвиток маніпулювання полягає в переході від спрямованих на предмет, до спрямованості на результат, та в подальшому удосконалення результату.

Перший вид самостійного переміщення дитини в просторі, як показують спостереження, виникає на початку другого півріччя (6 – 7 місяців), коли дитина намагається дістатися до привабливого предмета. Дитина тягнеться до іграшки рукою, намагається її захопити, потроху рухаючись вперед. Оволодінню ходьбою попереджує порівняно тривалий період часу, протягом якого дитина вчиться підійматися на ніжки, стояти, утримуючись за опору, переступати, стояти без опори, ходити з опорою.

Відчуття розвивається відразу після народження. У 2 – 3 місяці дитина сприймає звуки, повертаючи голову в сторону подразника. З 2 місяця реагує на інтонацію мовлення, ласкавий тон діє заспокійливо. На 3 – 4 місяці діти реагують на спів, музику посмішкою, пошвавленням. Розрізняти звуки мови починають в кінці першого року, розвивається і власний фонематичний слух. Незважаючи на здібність дитини слідкувати за рухомими об'єктами, до 2 – 4 місяців зір є слабким. З 2 місяця відмічається здатність до розрізнення простих кольорів. Досить добрий рівень розвитку руху очей в 3 місяці. Зорові зосередження удосконалюються, у 3 міс. до 7 – 8 хвилин. У 3 – 4 місяці дитина може розрізняти форми предметів, на 5 місяці покращується сприймання кольорів.

Новонароджена дитина маючи певні відчуття, не може «сприймати» оточуючі предмети, рухи очей не узгоджені. Розвиток хватальних рухів (починаючи з 3 місяця), суттєво впливає на сприймання форми і розміру предметів, до 5 – 6 місяців кількість випадків фіксації погляду дитини на предметі збільшується. Важливою умовою розвитку сприймання є практика: чим частіше дитина спілкується з дорослими, чим більше дій з навколишніми

предметами здійснює, тим швидшими темпами відбувається розвиток сприймання. При сприйманні предметів орієнтуються спочатку на форму, розмір, потім колір предметів.

Здібність **запам'ятовувати** і зберігати образи формується також протягом першого року. До 3 – 4 місяців дитина може зберігати образ сприйнятого об'єкту не більше 1 секунди, далі тривалість збільшується (дитина може впізнавати обличчя і голос матері). Предмети дитина починає запам'ятовувати в кінці 1 півріччя. У 8 – 12 місяців дитина виокремлює предмети в зоровому полі, може впізнавати їх в цілому і частинами, проводити пошук предметів, що зникли з поля зору.

У перші місяці життя дитини **увага** мимовільна. Дитина реагує виключно на зовнішні подразники у випадку їх різкої зміни, яскравого кольору. Виникнення і розвиток довільної уваги, пов'язаний з процесом виховання дитини. Ігри сприяють розвитку уваги.

Розвитку наочно-дієвого **мислення**, що реалізується за допомогою зовнішніх дій, передуює становлення маніпулятивних рухів рук, удосконалення роботи органів чуття, формування всіх оперативних структур та їх координація. До кінця першого року відносять перші ознаки наявності мислення у дітей у формі сенсомоторного інтелекту. Діти цього віку помічають, засвоюють практичні дії, використовують елементарні властивості та відношення предметів. Подальший прогрес розвитку мислення пов'язаний з розвитком мовлення. Розвитку наочно-дієвого мислення передуює становлення маніпулятивних рухів руки, удосконалюється робота органів чуття, орієнтовно-дослідницької діяльності дитини.

Мовленнєвий розвиток на першому етапі здійснюється двома непов'язаними між собою лініями: перша – оволодіння мовленнєвим апаратом (від хаотичного промовляння різних звуків до звуконаслідування), друга – розуміння мовлення іде від обумовленого розуміння інтонації до розуміння, відносно незалежного від інтонації. Під кінець, немовля в зазначених двох лініях розвитку поєднує і це проявляється у перших спробах дитини спілкуватися зі світом мовними засобами. Немовлята знають слів більше, ніж промовляють. У рік точно знають і розуміють 10 – 20 слів, реагують на них. **Автономне** мовлення: слова, які не співпадають з мовою дорослого та відрізняються по значенню, беззв'язне, складається з окликів та є перехідним місточком до соціального мовлення.

У дитини формуються такі складові Я образу, як емоційно-позитивне самовідчуття, переживання власної значущості для навколишніх. Важливим новоутворенням цього віку є формування у дитини потреби у спілкуванні з

іншими людьми і певне емоційне ставлення до них. Дефіцит емоційного спілкування має негативний вплив на психічний розвиток немовляти. У 6 – 7 місяців з'являється структурний компонент «Я є» – усвідомленість свого тіла, відчуття фізичної окремоті від матері, коли дитина відчуває себе гордим ініціатором власних моторних дій. Розвивається прив'язаність до когось з близьких.

Криза першого року. Криза першого року пов'язана з освоєнням мовленнєвої дії. Головною ознакою кризи є зростання незалежності дитини від дорослих (опанування ходьбою і предметами робить її більш активною).

Прояви кризи: регрес життєдіяльності дитини, афективні реакції, порушення сну, їжі, плаксивість, вразливість, зростання незалежності дитини від дорослих. Дорослі повинні вчасно перебудувати стосунки з дитиною. Важливим є встановлення нових стосунків дорослих з дитиною, надання їй самостійності і свободи у дозволених межах, що пом'якшує прояви кризи.

Новоутворення першого року життя: хотьба; мова, має перехідний характер, це автономна, ситуативна, специфічна за своєю структурою, емоційно забарвлена, зрозуміла тільки близьким.

Завдання для самостійної роботи

1. Провести аналіз фахових періодичних видань з психології та підготувати анотацію до однієї з публікацій з тематики «Психічний розвиток дитини першого року життя».

Література: 4; 9; 11; 19; 29; 30; 31; 32; 34.

Тема 8 Психологічні особливості розвитку в ранньому дитинстві

Мета заняття: закріпити знання з теми «Психологічні особливості розвитку в ранньому дитинстві».

Форми і способи організації навчального процесу: доповіді, перегляд та обговорення відеоматеріалу.

План заняття

1. Предметна діяльність та її значення для психічного розвитку в ранньому дитинстві.
2. Розвиток сенсорних і перцептивних процесів і дій.
3. Розвиток пам'яті і мислення в період раннього дитинства.
4. Розвиток мовлення у дітей раннього віку.
5. Розвиток особистісної та емоційної сфери у ранньому віці.
6. Розвиток активності дитини, ускладнення її діяльності і стосунків з оточуючими людьми.
7. Основні види гри та їх роль у психічному розвитку в ранньому дитинстві.
Передумови появи сюжетно-рольової гри.

8. Поняття про кризу 3-х років.
9. Психологічні новоутворення в ранньому дитинстві.

Інформаційний блок

Період раннього дитинства від 1 до 3 років.

Вікові завдання: подальший розвиток мовлення, рухових здібностей, предметної діяльності, здатності до пізнання світу у грі, розвиток елементів самоконтролю.

Соціальна ситуація розвитку в ранньому дитинстві має таку структуру «дитина – предмет – дорослий». Емоційне спілкування поступається місцем ситуативно-діловому спілкуванню, практичному співробітництву, спільним діям з предметами. Взаємодія з ровесником розвивається за такими етапами: спочатку, ставлення до ровесника як до об'єкту, потім гра «поруч, але не разом».

Провідна діяльність – предметна. Перші предмети, якими оволодіває дитина, крім іграшок – побутові у їх функціональному призначенні, що породжує предметні дії, а не маніпуляції, як на 1-му році життя. Носієм соціально вироблених способів використання предметів виступає доросла людина. На думку Д.Б. Ельконіна, предметна дія дитини розвивається в двох напрямках: це перехід від спільного з дорослою людиною виконання дій до самостійного; розвиток засобів і способів орієнтації самої дитини в умовах здійснення предметної дії, що приводить до оволодіння способом використання предмета, до узагальнення способу і виникнення ігрової дії.

Сенсорно-перцептивний розвиток у ранньому віці пов'язаний із вдосконаленням здатності дитини вирізняти більшу кількість ознак у предметах. Спеціальною пізнавальною дією при цьому виступає обстеження, яке у малюка ще дуже недосконале (непослідовне, фрагментарне). Накопичення чуттєвого досвіду дитини приводить до розвитку впізнавання, в якому інтегровані пам'ять та сприймання. Активність дитини проявляється переважно у вигляді предметно-маніпулятивних ігор, у формі ситуативно-ділового спілкування з дорослим, тому найкраще вона розрізняє саме ті ознаки предметів, які виступають умовою практичних дій із ними: форму та розмір. Ускладнення предметних дій, їх включення у ігри та побутові процеси, зростання прагнення дитини до самостійності у діях сприяють розвитку здатності порівнювати ознаки предметів між собою, що стає фактором їх розрізнення. Засвоєнню слів на позначення ознак (прикметників) сприяють вправи на вибір предмета за назвою, ознакою; створюється основа для подальшого засвоєння сенсорних еталонів. На 3 році дитина може розрізняти форми: коло, овал, квадрат, прямокутник, трикутник,

багатокутник; всі основні кольори спектру: червоний, помаранчевий, зелений, синій, фіолетовий. Від порівняних властивостей предметів переходить до зворотного порівняння, формується слухове порівняння. Сприймання предметів набуває більш цілеспрямованого характеру. Формується характерна для людини система просторових координат, у якій точкою відліку стає власне тіло. Інтенсивний розвиток предметних дій зумовлює виділення провідної руки (найчастіше правої), що бере найбільш активну участь у предметних діях. Дитина орієнтується в напрямках «вперед – назад», «вгору – вниз», «вправо – вліво», або рухаючись в ту чи іншу сторону, або змінюючи положення корпусу, голови, рук і контролюючи ці рухи зором. До 3 років діти вирізняють нетривалі й конкретні часові відрізки з менш помітними зовнішніми ознаками: (ранок – вечір), пов'язані з виконанням дитиною різних режимних моментів.

Значні зміни відбуваються в **пам'яті** дитини, яка фіксує сенсорний, моторний та емоційний досвід, забезпечуючи цілісність психічного розвитку. Якісні зміни відбуваються в основних процесах пам'яті (запам'ятовування, збереження, відтворення). Розширюється коло об'єктів, які впізнає дитина, впізнавання більш диференційоване. Велика роль мови, яка створює умови для групування елементів досвіду, позначення їх словами, закріплення і відтворення. Збільшується тривалість збереження вражень в пам'яті дитини. З'являються перші форми довільності, відбувається стрімке розширення досвіду. Пам'ять дитини раннього віку все ще залежить від можливостей її сприймання.

Мислення дітей раннього віку є конкретним, наочним, ситуативним. Оскільки процес мислення реалізується в наочній ситуації практичними діями, то такий вид мислення називають наочно-дієвим. Цей вид мислення залишається провідним до 3,5 – 4 років. У дітей першого та другого року розвивається просторове мислення, дитина активно пізнає навколишній світ на основі експериментування, користується різними варіантами виконання однієї тієї ж дії, демонструючи здатність до оперантного навчання. Дитина вчиться мислити відповідно до практичного аналізу. У мислення дитини включається мова. Малюк розуміє, коли дорослий коментує дії зі знаряддям, результат дії дитини, формулює проблеми. Мовлення у зв'язку з дією стає основою ситуативно-ділової форми спілкування дитини з дорослими, значно прискорює розвиток мислення, його формування як розумової діяльності з відповідними цілями, послідовністю дій, результатом.

У поведінці дитини, її спробах малювати, гратися іграшками, в поведінці проявляються її образи **уяви**, хоча їх важко відокремити від образів

пам'яті. На третьому році у дитини активізується репродуктивна уява, що проявляється у перенесенні відомих дій у нову ситуацію. Перші фантазії можна розглядати в іграх. Фантазія починає активно розвиватися після трьох років, тому що досвід малюка стає багатшим, розширюються його інтереси, ускладнюється коло дій.

Увага поступово розвивається від безумовно-рефлекторної концентрації до умовно-рефлекторної. Об'єм уваги вузький, легко відволікається новими більш яскравими предметами. Більше привертають увагу дій з предметами.

Ранній дитячий вік є сензитивним до розвитку **мовлення**. У період від одного до двох років більшість дітей успішно освоюють і розуміють мову. Розуміння, зазвичай випереджує вимову, хоча у вокалізації прослуховується спроби промовляти слова, звуки, що використовуються для означення предмету, особи чи предмета. Важливим для розвитку мови впевненість, що тебе розуміють. Від 1 року до 2 відзначається у дітей автономне мовлення мало схоже на мову дорослого. Називати предмети словами дитина починає з 1 року. З 11 місяців починається перехід від дофонемної до фонемної мови, що продовжується протягом трьох років. У 15 місяців словниковий запас може становити 10 і більше слів. У 18 місяців виникає спроба пов'язати два слова у речення. Дитина говорить досить швидко, іноді вигадуючи власні слова, може показати (назвати) частини тіла. Спочатку дитина користується односкладовими реченнями, що виражають цілу, закінчену думку, з двох слів, як підмет і присудок. Після 1,5 років проявляється активність і дитина сама запитує назви оточуючих предметів. До 3 років дитина, в основному, правильно застосовує відмінки, будує багатослівні речення, усередині яких забезпечується граматичне узгодження всіх слів, може будувати складні речення.

Самосвідомість. Спостереження за поведінкою інших людей і наслідування, є одним з джерел особистісної соціалізації дитини. Формування особистості в ранньому віці пов'язане зі самосвідомістю дитини (впізнає себе в дзеркалі, вживає займенник «Я», відгукується на своє ім'я, порівнює себе з іншими людьми, в результаті складається певна самооцінка, прагнення відповідати вимогам дорослих. Похвала викликає почуття гордості. У кінці 3 року під впливом практичної самостійності відбувається усвідомлення себе як джерела різноманітних бажань і дій, окремо від інших людей. Прагнення до прояву волі.

Дитина потребує зовнішньої допомоги, щоб регулювати свої емоції, заспокоюватися, відволікатися від неприємних подій і переживань. Потрібна

тривала і цілеспрямована робота, щоб навчити дитину якісно справлятися зі своїми емоціями, не пригнічуючи їх. Період, який називають сензитивним для формування почуття прихильності до близьких (приблизно з 9 місяців до 2,5 років).

В основі **кризи 3 річного віку** – об’єктивна суперечність між новою тенденцією дитини до самостійного задоволення своїх потреб і прагненням дорослого зберегти старий стиль відносин і обмежити тим самим активність дитини. Прагнення до самостійності може знайти рішення у формі гри. Діти відстоюють своє право на незалежну поведінку ініціативними заявками «Я сам». Криза 3-х років – криза соціальних відносин, яка зумовлена становленням самосвідомості дитини і проявляється в негативізмі, впертості, непокірності, протесті, деспотизмі. У результаті подолання кризи 3 років виникають такі важливі психологічні новоутворення, як порівняння себе з іншими людьми, прагнення до самостійної діяльності, подібної до діяльності дорослих.

Саме у цьому віці виникає **психологічне новоутворення Система Я** – глибинна суть людини, самість, справжність, що дає змогу відрізнити себе від інших людей, переживати, усвідомлювати реальність свого існування. У ранньому дитинстві Я має тілесне вираження: розкутість, вільність чи скутість, напруженість, сум, щирість, чи зухвала поведінка. По Е.Еріксону формується відчуття автономії в протигагу сумнівам, сорому.

Завдання для самостійної роботи

1. Сензитивність раннього дитинства до вичення мов. Обгрутуйте потенційну «багатомовність» у дітей раннього віку.
2. Надайте опис психологічних новоутворень раннього віку.
3. Надайте пояснення такій вимозі дитини «Я сам».

Література: 4; 9; 11; 19; 29; 30; 31; 32; 34

Тема 9 Психічний розвиток дитини в дошкільному віці

Мета заняття: закріпити знання з теми «Психічний розвиток дитини в дошкільному віці».

Форми і способи організації навчального процесу: доповіді, перегляд та обговорення відеоматеріалу.

План заняття

1. Рольова гра як провідна діяльність дитини-дошкільняти, її психологічна сутність.
2. Продуктивні форми діяльності: конструювання, образотворча та інші види діяльності та їх роль у розвитку психіки.
3. Розвиток моторики у дошкільників.

4. Сенсорний і перцептивний розвиток дошкільника.
5. Розвиток процесів пам'яті.
6. Мислення й уява дошкільника.
7. Розвиток мовлення.
8. Формування емоційно-вольової сфери. Розвиток мотиваційно-потребової сфери, домінуючі мотиви діяльності та поведінки. Формування характеру в дошкільному віці.
9. Формування передумов готовності до навчання в школі. Критерії готовності до навчання в школі.
10. Криза 7 років.

Інформаційний блок

Дошкільне дитинство охоплює період від 3 до 6 –7 років, ще молодший дошкільний вік (4 рік), середній дошкільний вік (5 рік), старший дошкільний вік (6, 7 рік).

Соціальна ситуація розвитку. У відносинах з батьками проявляються нові форми поведінки: з'являється коло елементарних обов'язків, спільна діяльність змінюється самостійним виконанням вказівок дорослого. Дитина прагне до самостійності та участі у житті дорослих. Розширюється коло спілкування з представниками «соціального дорослого» (вихователі, лікарі, представники інших професій). Поглиблення, урізноманітнення стосунків, контактів з однолітками у зв'язку з включенням у групу. Доросла людина завжди виступає джерелом нової інформації і оцінок, одноліток для дитини може бути об'єктом управління, контролю, оцінки, порівняння з собою, партнером по грі. Контакти дітей емоційно більш насичені. Вони нестандартні й нерегламентовані. Суспільство однолітків допомагає кожному проявити свою оригінальність і самобутність.

Провідна діяльність – рольова гра, у якій діти беруть на себе ролі дорослих людей і узагальнено у спеціально створених ігрових умовах відтворюють їх ролі та стосунки між ними. Граючи діти навчаються людській здатності до співпраці; зосереджуються і запам'ятовують краще та більше; розвиваються здатності до комунікації; навчаються узагальнювати предмети і дії, використовувати узагальнене значення слова, встановлювати просторово-часові та причинно-наслідкові зв'язки між предметами і явищами; розвивають творчу активність; пізнають світ, стосунки, поведінку людей, моделюють міжособистісні стосунки, вчаться орієнтуватися в різних сферах людської життєдіяльності, оволодівають правилами та нормами життя; розвивається самопізнання, усвідомлення внутрішнього світу, саморегуляція. При переході від періоду раннього віку до періоду

дошкільника основою трансформації гри є ускладнення предметного середовища, оволодіння яким стає для дошкільника головним завданням. Гра носить соціально обумовлений характер. Мотиви гри у самому змісті. Дитину цікавить не так результат, як сам процес гри. Разом з тим у грі є активним прагнення до певної мети, оперування предметами, розмови, стосунки з іншими людьми, що є результатом гри, яка виражається, передусім не матеріальних продуктах, а в пізнавальних, емоційних, та інших надбаннях. Основною одиницею розгорнутої форми ігрової діяльності є роль і органічно пов'язані з нею дії. Роль формує здатність до довільної діяльності, поведінки, символічних замінів, саморегуляції, тренує пам'ять, розвиває сприймання, мислення, уяву, волю, комунікативні уміння.

Розвиток гри протягом дошкільного віку відбувається за такими напрямками: *зміна сюжету гри* (побутовий сюжет, професійний, суспільно-політичний сюжет); *зміна об'єкту гри* (дії з предметами відтворення стосунків виконання правил відповідно до взятої на себе ролі); *зміна відношень між уявною ситуацією і правилом* (тенденція, за якої зі згортанням уявної ситуації розгортається правило); *зміна характеру перенесення значень з одного предмету на інший* (подібність іграшки на реальний предмет втрачає свою значущість); *зміна дії* (символічні дії); *зміна характеру стосунків між дітьми* (з часом, реальні стосунки стають більш підпорядковані ігровим).

Сенсорний розвиток дошкільника включає: засвоєння уявлень про різноманітні властивості та зв'язки предметів і явищ; оволодіння новими діями сприймання, які дають змогу повніше і диференційованіше сприймати світ. У дошкільному дитинстві відбувається перехід від застосування предметних зразків, які є результатом особистого сенсорного досвіду до виконання загальноприйнятих **сенсорних еталонів** – вироблених людством уявлень про основні варіанти кожного виду властивостей і відношень (кольорів, форм, розмірів предметів, їх розміщення у просторі). Розвиток орієнтації у просторі полягає у тому, що діти починають розрізняти співвідношення між предметами (справа, зліва). Наприкінці дошкільного віку формується уявлення про простір, що не залежить від місцезнаходження дитини, точки відліку. Орієнтація у часі складніше, оскільки з часом дитина не здійснює свою дію. Невеликі відрізки часу дитина вчиться виокремлювати на основі власної діяльності, зважаючи на те, що за певний час можна зробити, який результат отримати. Засвоює еталони часу.

Розвиток **сприймання**: зростає гострота зору, розрізнення кольорів, фонематичний і звуковисотний слух (сприяють музичні заняття), рука –

орган активного дотику. Розвиток зорового сприймання пов'язаний з малюванням, конструюванням. Сприймання удосконалюється, стає цілеспрямованим. У ньому виокремлюються довільні дії – спостереження, розглядання, пошук. Діти усвідомлюють кольори та відтінки, можуть описати предмет по формі та за розмірами.

Дошкільний вік найбільш сензитивний до розвитку **пам'яті**. Спостерігається динаміка розвитку пам'яті від мимовільного її характеру до довільного і формується завдяки мотивації та бажанню запам'ятати і виконати мнемичні дії. Добре розвинена механічна пам'ять. У дошкільника розвивається **ейдетична пам'ять**, вид зорової пам'яті, який полягає у запам'ятовуванні, фіксуванні, збереженні у всіх деталях образів предметів і ситуацій після їх сприймання, образ за своєю яскравістю і чіткістю наближений до образів сприймання.

Наприкінці раннього віку на основі наочно-дієвої форми розвивається наочно-образна форма **мислення**. Дошкільник мислить, тому що пам'ятає. Починають формуватися поняття, мислення стає образно-словесним (посилається на образи уяви і здійснюється за допомогою слів). Розвивається образно-схематичне мислення (дії з моделями). Особливістю є конкретність мислення (дитина мислить, спираючись на поодинокі факти, що відомі з особистого досвіду чи спостерігаючи за іншими). У мисленевій діяльності відбувається об'єднання в єдиний процес наочно-дієвого, наочно-образного і словесно-логічного способів рішення практичних задач.

Уява дошкільника розвивається в ігровій діяльності. У першій половині переважає репродуктивний вид уяви та бере початок творчий процес, що виражається у здатності перетворювати навколишню дійсність, створювати щось нове. Дитина дошкільного віку здатна уявляти образи тих предметів які вона не бачила. Уява пов'язана зі знаковою функцією свідомості – кодуванням інформації за допомогою схем, фігур, умовних знаків. Пізнавальна уява формується завдяки відокремленню образу від предмету завдяки слову. Афективна уява складається в результаті усвідомлення власного Я. Розвиток уяви від 2,5 до 4,5 років включає негативні емоційні переживання, символічно виражаються у героях почутих чи побачених казок.

У дошкільному віці дитина починає спрямовувати свою психічну діяльність на предмети і явища, які її цікавлять. Це є свідченням певного рівня розвитку **уваги** спрямованості, зосередження на певному предметі явищ. У віці 5 – 6 років прояв уваги має довільний характер. Плануюча функція мови допомагає заздалегідь зосередити увагу на потрібній

діяльності, словесно формулювати завдання, на які слід орієнтуватися. Мимовільна увага переважає протягом дошкільного дитинства. Дошкільник зосереджений, поки не зник інтерес, з появою нового предмету увага переключається на нього.

Розвиток мовлення. Дошкільники опановують фонетичну будову, артикуляцію, граматику, структуру простих і складних речень. Формується внутрішня мова, яка у зовнішній, словесній формі фіксує результати діяльності, сприяючи збереженню уваги на окремих моментах діяльності, є ознакою розвитку словесно-логічного мислення. Егоцентричні мовні висловлювання поступово переносяться на діяльність і починають виконувати функцію планування. Словниковий запас до 6 років нараховує 3500 – 4000 слів. Розвиваються комунікативні здібності. Їх словниковий запас зростає не тільки за рахунок іменників, дієслів, займенників, прикметників, числівників. Дитина оволодіває умінням сполучати слова у речення за законами граматики. На 5 році дошкільники намагаються засвоїти значення і пояснити будову. Діти старшого дошкільного віку розрізняють слова на позначення існуючих предметів. Розвиток мовлення пов'язаний з формуванням логічного мислення. Загалом, комунікативно-мовленевий розвиток дошкільника відбувається на таких рівнях: поведінковий рівень (оволодіння мовленевою поведінкою, спрямування уваги на партнера по спілкуванню, володіння експресивно-мімічними засобами спілкування, вміння налагоджувати міжособистісні контакти); когнітивно-лінгвістичний рівень (розвиток понятійної свідомості); розуміння просторово-часових ознак ситуації спілкування; усвідомлення емоційного змісту ситуації спілкування; розуміння дійових осіб у грі; збагачення словникового запасу; граматична правильність мовлення; фонетичний розвиток (вимова звуків, дикція, сила голосу, наголос); особистісний розвиток: прагнення до розгорнутості, логічності, зв'язності висловлювання; керування мовленням, зміна відповідно до ситуації; самооцінка в дії; ціннісні орієнтації, що пов'язані з людиною (оцінка співрозмовника, безоцінне сприймання іншої людини); потреба в міжособистісному спілкуванні, широта, дієвість мотивів. Діти засвоюють експресивно-мімічні засоби мовлення, оволодівають різними модифікаціями темпу, сили голосу, дикцією, виразністю мовлення.

Особистісна сфера. Найважливішим особистісним механізмом, що формується в цьому періоді, вважається супідрядність мотивів. Найбільш сильний мотив для дошкільника – заохочення, отримання нагороди, слабкіший – покарання, ще слабший – власна обіцянка дитини. Для цього

періоду характерна статева ідентифікація (дитина усвідомлює себе як хлопчика або дівчинку). Діти набувають уявлень про відповідні стилі поведінки. Найбільшу тривожність діти можуть відчувати у відносинах з вихователем, найменшу з батьками. Відбувається усвідомлення власного Я в системі стосунків. Наприкінці дошкільного віку оцінні судження про навколишнє стають повнішими і розгорнутими. У самооцінці дошкільника має відображення почуття гордості, сорому, виникає активне ставлення до емоцій. У стосунках дошкільника з ровесниками найтипівішим є кооперативно-змагальницький рівень спілкування у процесі якого діти стійко прагнуть досягнення загальної ігрової мети, ставлячись до партнерів як до суперників у спільній грі. Порівнюють свої досягнення з досягненнями інших, ставлять конкретні вимоги, контролюють себе.

Емоційна сфера. Для дошкільного дитинства характерна в цілому спокійна емоційність, відсутність сильних афективних спалахів і конфліктів з незначних приводів. Особливо важлива поява у дошкільнят таких емоцій як співчуття іншому, співпереживання, без них неможливі спільна діяльність і складні форми спілкування дітей. Таким чином, в дошкільному віці відбувається зміщення афекту з кінця до початку діяльності. Приблизно в 4 роки з'являється здатність відрізнити істинні та зовнішні прояви емоцій, краще розрізнити негативні емоції. Глибшими стають почуття гордості та самоповаги, що є основою самооцінки дитини, зумовлюють її поведінку. Важлива роль естетичних переживань (прекрасного, гармонії, ритму).

Емоційні порушення у відносинах з дорослими: невірноваженість; збудливість, бурхливі афективні реакції (гнів, істеричний плач, демонстрація образи, соматичні зміни (почервоніння, потовиділення), негативізм, впертість, непоступливість, конфліктність, жорстокість, негативне ставлення до спілкування, застрягання на негативних емоціях, емоційна холодність, прихована невпевненість в своїх силах, відчуження; внутрішні: гостра сприйнятливність, вразливість, хвороблива чутливість, наявність страхів, що не є віковими; поміхи нормальній життєдіяльності тварин; тривожність.

Анатомо-фізіологічні особливості дитини **шестирічного віку** створюють передумови до системного, регламентованого навчання в школі. Відбувається морфологічне дозрівання лобного відділу великих півкуль головного мозку, що створює можливості для довільності пізнавальних процесів і цілеспрямованої поведінки, планування дій. Підвищується рухливість нервових процесів. Зростає роль мови в аналізі та синтезі вражень, утворенні тимчасових нервових зв'язків.

Готовність до навчання в школі – комплекс психічних якостей, необхідних дитині для успішного початку навчання в школі. Включає: позитивне ставлення до школи (мотиваційна готовність); досить високий рівень розвитку довільності поведінки (вольова готовність); наявність певного запасу знань, умінь, навичок, рівень розвитку пізнавальних процесів, зокрема, розвиток аналітичного мислення, здатності встановлювати зв'язки між основними ознаками і явищами, здатність відтворити зразок, (інтелектуальна готовність); сформованість якостей, які забезпечують встановлення взаємовідносин з дорослими і однолітками, входження в життя класного колективу, виконання спільної діяльності (соціальна готовність).

Криза семи років пов'язана зі здобуття соціального «Я», прагненням дитини пристосуватися до нових вимог і обов'язків. Основними ознаками є втрата безпосередності, між бажанням і вчинком вклинюється інтелектуальний момент, манірність, капризність поведінки. Розвивається здатність орієнтуватися свідомо у власних переживаннях, виникає афективне узагальнення та логіка почуттів. Невдале проходження кризи призводить до підвищеної тривожності, дифузності образу «Я» та нестійкої самооцінки.

Новоутворення: виникнення дитячого світогляду (прагнення побачити закономірність відносин, пояснити явища природи); виникнення етичних інстанцій; супідрядність мотивів; довільність поведінки (прагнення регулювати поведінку та вчинки); виникнення особистої свідомості та прагнення посісти місце в системі міжособистісних відносин; внутрішня позиція школяра.

Завдання для самостійної роботи

1. Вам необхідно вивчити особливості уяви дітей 5 років. Які продукти творчої діяльності дитини ви вивчатимете, щоб отримати необхідні дані? Складіть план вивчення різних продуктів творчості дитини.
2. Складіть план бесіди, яка спрямована на вивчення особливостей взаємин між дітьми у старшій групі дитячого садка.
3. Ознайомитися з методиками діагностики готовності дитини до навчання в школі.

Література: 4; 9; 11; 19; 29; 30; 31; 32; 34.

Тема 10 Психологія молодшого школяра

Мета заняття: закріпити знання з теми «Психологія молодшого школяра».

Форми і способи організації навчального процесу: доповіді, перегляд та обговорення відеоматеріалу. Моделювання ситуацій.

План заняття

1. Загальна характеристика розвитку молодшого школяра.
2. Динаміка розвитку пізнавальної сфери у молодшому шкільному віці.
3. Формування особистості молодшого школяра.
4. Психологічні вікові новоутворення молодших школярів.

Інформаційний блок

Молодший шкільний вік це період життя від 6/7 до 10/11 років. У цей період діти навчаються в 1 – 4 класах школи, яка є важливим соціальним простором, де вирішуються важливі проблеми розвитку, та розгортаються життєві події.

Соціальна ситуація розвитку визначається зміною соціальної ролі дитини, появою нових обов'язків, стандартизацією умов життя, що впливає на стосунки з однолітками, батьками і вчителями. Шкільна дисципліна вимагає дотримання певних правил поведінки, що вимагає вміння регулювати поведінку, підпорядковувати діяльність свідомо поставленим цілям. Відносини з однолітками визначаються переважно такими нормами, як успішність в навчанні, виконання вимог дорослих. Стосунки школярів з учителем складаються в процесі навчальної діяльності, є діловими та стриманими. Вчитель виступає для молодшого школяра зразком дій, суджень і оцінок. Під керівництвом вчителя діти починають засвоювати зміст основних форм людської культури (науки, мистецтва, моралі) і вчаться діяти відповідно до традицій і нових соціальних очікувань людей. Саме в цьому віці дитина вперше чітко починає усвідомлювати відносини між ним і навколишніми, розбиратися в громадських мотивах поведінки, моральних оцінках, значимості конфліктних ситуацій, тобто поступово вступає в свідому фазу формування особистості. Стосунки молодших школярів з однолітками регламентуються переважно «нормами дорослої моралі», а саме успішністю в навчанні, виконанням вимог дорослих. Дружба базується на спільності зовнішніх життєвих обставин і випадкових інтересів.

Провідна діяльність – навчальна, цілеспрямована діяльність учнів, результатом якої є розвиток особистості, інтелекту, здібностей, засвоєння знань, оволодіння уміннями та навичками. Компонентами навчальної діяльності є навчальні завдання, навчальні дії, дії контролю та оцінки. Під час вирішення навчальних завдань навчальні дії дітей спрямовані на оволодіння загальними способами орієнтування у відношеннях між відомими та невідомими величинами, явищами, складовими предметів, ситуацій, процесів. Дії контролю та оцінки дають змогу перевірити правильність виконання навчальних дій, оцінити успішність рішення всього навчального матеріалу.

Пізнавальний інтерес школярів – виразна інтелектуальна спрямованість на пошук нового у предметах, явищах, подіях, супроводжувана прагненням глибше пізнати їх особливості, майже завжди усвідомлене ставлення до предметів, явищ, подій.

Особливості пізнавальних процесів у молодшому шкільному віці, в тому, що під впливом навчання починається їх перебудова, загальними характеристиками є їх довільність, продуктивність, стійкість. **Сприймання**, за своїми психологічними характеристиками (цілеспрямованість, зосередження, точність, узагальненість) починає відповідати рівню дорослої людини. Зростає гострота слуху, зору, але ще слабо диференційована. Динаміка: включення в навчальний процес сприяє спостережливості, зростає швидкість проходження процесів сприйняття, зростає кількість сприйнятих об'єктів, розширюється об'єм запам'ятання. Сприймання стає довільним, цілеспрямованим, категоріальним. Дитина здатна сприймати абстрактні образи, письмові знаки, об'єднувати в більш абстрактні утворення, як слово, надаючи йому конкретного значення. Константність сприйняття до 10-річного віку встановлюється на рівні дорослого. Вони не тільки розрізняють колір, форму, величину предметів та їх положення в просторі, але і можуть правильно назвати запропоновані форми і кольору, правильно співвіднести предмети за їх величиною.

Закладаються основи логічного **мислення** (на основі образного). Відбуваються зміни у співвідношенні образних і понятійних, конкретних і абстрактних компонентів. Розвивається аналітико-синтетична діяльність, способи узагальнення. Здійснюється перехід від наочно-образного до понятійного науково-теоретичного мислення. Динаміка: операції аналізу та синтезу об'єднуються в порівняння об'єктів, аналітико-синтетична діяльність на високому рівні, удосконалюються способи узагальнення. У 7-12 років діти засвоюють поняття збереження, можуть розподіляти предмети за ознаками (вага, висота). Дитина набуває здатності до формування абстрактних понять.

Розвивається словесно-логічна **пам'ять**, зростає продуктивність, точність, надійність запам'ятання. Зростає довільність запам'ятання, можливість свідомо управляти, зростає об'єм логічної пам'яті. Здатність до засвоєння мнемічних прийомів: повторення, організація матеріалу, семантична обробка інформації, складання плану, смислове групування. Динаміка: формується логічна пам'ять, зростає продуктивність, точність запам'ятання. Провідні види пам'яті у молодших школярів – емоційна і образна.

Удосконалюється відображення об'єктів, **уява** стає більш реалістична, керована, з елементами творчості. Удосконалення уяви, пов'язаної з минулим досвідом. Здійснюється перехід від репродуктивної уяви до творчої побудови нових образів.

Спостерігається динаміка в розвитку **уваги** від мимовільності до довільності. Покращується здатність до переключення та стійкості уваги. Розвиток об'єму, стійкості, концентрації, переключення уваги. Показники переключення уваги кращі ніж у дорослого. Розвиток довільної уваги, від керування метою діяльності до реалізації поставлених цілей, від контролю вчителя до самоконтролю, через контроль однокласників. Зростає об'єм та стійкість уваги. Увага пов'язана зі значущістю матеріалу, залежить від доступності навчальних завдань, від уміння вчителя організувати навчальну діяльність. Незважаючи на деяку здатність дітей початкових класів довільно управляти своєю поведінкою, мимовільна увага у них все ж переважає.

Оволодіння письмовим **мовленням**, збагачення внутрішньої мови, зміна співвідношення вживання різних категорій слів, удосконалення синтаксичної та морфологічної структури мови. Динаміка: вживання різних форм слова, оволодіння письмовим мовленням, збагачення внутрішнього мовлення, удосконалення синтаксичної структури, зростає кількість речень у письмових роботах, розвиток внутрішньої мови (читання про себе). Письмові структури дитина сприймає і запам'ятовує головним чином завдяки читанню. Запам'ятовуються при читанні структури писемного мовлення поступово стають структурними формами власної думки дитини та її оформлення.

У розвитку **особистості** спостерігаються певні зміни: здатність до саморегуляції, рефлексія; самостійність та емансипація від батьків; з'являється рівень домагань (залежить від успіхів в навчанні і становища в системі стосунків з однолітками); формується самооцінка (переважно на основі думки оточуючих), більш стійка ієрархічна структура мотивів (навчальні мотиви стають провідними), тенденція свідомої та вольової регуляції поведінки, суспільна спрямованість.

За Е. Еріксоном у віці 6-12 років формуються якості працьовитість чи в протиположності некомпетентність. Почуття компетентності та працьовитості залежить від шкільної успішності. Важливою складовою самосвідомості є рівень домагань.

Самооцінка особливо залежить від оцінки діяльності та поведінки дорослого (батьками, вчителями). Школяр дивиться на себе очима дорослого, визнає його авторитет, приймає оцінки. Характеризуючи себе учень говорить те, що почув від дорослих. Для формування ставлення до себе дитині

необхідна зовнішня інформація про себе, увага тих, хто оточує. Для самооцінки молодшого школяра властиві стійкість та недостатня адекватність. Дитина створює свій образ відповідно до соціальних уявлень про моральні, естетичні, фізичні якості людини. У роботі з молодшими школярами важливо враховувати їх оптимізм, високу самооцінку. Щоб їх позитивний Я-образ та висока самооцінка не перетворилися на гальмо розвитку треба співвідносити з реальними досягненнями. Самооцінка дитини відображається на основі шкільної успішності, та навпаки, рівень успішності на самооцінці. Діти з низькою самооцінкою мають схильність у кожній справі бачити перешкоди. Успіхи в навчанні сприяють розвитку самооцінки, а самооцінка впливає на рівень успішності через механізми очікувань, домагань, мотивації та впевненості в своїх силах.

Особистість молодшого школяра характеризується специфічними особливостями **спонукальної сфери**. Саме у грі відбувається перехід від мотивів як досвідомих, афективно забарвлених, безпосередніх бажань до спонукань як узагальнених, усвідомлених намірів. Особливо значущою є потреба у зовнішніх враженнях. У зв'язку з розвитком пізнавальної потреби, під впливом нової провідної діяльності у молодших школярів формується стійка структура мотивів, у якій мотиви навчальної діяльності стають провідними. У системі мотивів, що спонукають молодших школярів до навчання пізнавальні та соціальні мотиви. Пізнавальні мотиви навчання, зумовлені змістом навчання чи самим процесом навчання. Соціальні – статусний мотив «бути учнем» 1 рік навчання, мотив доброї оцінки, самоствердження перед класом, прагнення до визнання однолітками, добре працювати, успішно вчитися. Вузькоособистісні (заслужити похвалу, подарунок, добру оцінку). Пізнавальна активність виходить за межі шкільної програми. Бажання досліджувати навколишній світ визначає інтерес, особливо цікаві заборонні зони. Мотивація просоціальної поведінки. Важливим здобутком є здібність дитини мотивувати свою поведінку моральними переконаннями, почуттями обов'язку, альтруїстичними установками.

Емоційна сфера. Особливість емоцій в цьому віці полягає в тому, що вони більш врівноважені. Молодші школярі починають відрізняти ситуації в яких можна чи неможна виявити свої почуття, починають керувати своїм настроєм, а часто і приховувати його. Разом з тим, для дітей характерна емоційна вразливість і чуйність. Характерною особливістю молодшого шкільного віку є емоційна вразливість, відзивчивість на яскраве, незвичне, красиве. Усвідомлення своїх переживань. Молодший шкільний вік період

позитивних змін та перетворень в особистості дитини. Емоційна сфера характеризується легким відгуком на події та забарвлене сприйняття; безпосередністю та відвертістю вираження своїх переживань – радості, смутку, страху, задоволення, невдоволення; у процесі навчальної діяльності дитина переживає страх як передчуття невдачі, неприємностей, відчуття загрози статусу в школі, класі, сім'ї; емоційною нестабільністю, зміною настрою, афектами; емоціогенними факторами є не лише ігри, а і спілкування з однолітками, успіхи в навчанні, оцінка цих успіхів вчителем та однолітками; свої та чужі емоції та почуття слабо усвідомлюються і розуміються, міміка інших часто сприймається невірно, що може призвести до неадекватних реакцій, що складають нові емоції страху, радості.

Молодший шкільний вік **сензитивний** до: формування мотивів навчання, розвитку стійких пізнавальних потреб та інтересів; розвитку продуктивних прийомів і навичок навчальної роботи, «вміння вчитися»; розкриття індивідуальних особливостей і здібностей; розвитку навичок самоконтролю, самоорганізації і саморегуляції; становлення адекватної самооцінки, розвитку критичності стосовно себе і оточення; засвоєння соціальних норм, етичного розвитку; розвитку навичок спілкування з однолітками, встановлення міцних контактів з друзями.

Криза початку підліткового віку. Суперечність пов'язана з новими умовами провідної діяльності, у зв'язку з переходом до навчання в середній школі, що вимагає активізації адаптаційних можливостей. За свідченням багатьох педагогів характеризується зниженням цікавості до навчання. Що формує негативне ставлення до школи, її відвідування, небажання виконувати домашні завдання, порушення поведінки, конфлікти з учителями. Часто причина у збереженні вчителями старих принципів навчання та виховання. У дітей формується особистісне ставлення до навчання, в результаті може виникати «мотиваційний вакуум», коли попередні переконання уже не задовольняють, а нові ще не усвідомлені, не виникли.

Невдоволення собою, відносинами з іншими, критичність в оцінці результатів навчання може привести до розвитку потреби у самовихованні, а може стати перешкодою до повноцінного формування особистості.

В процесі навчальної діяльності розвиваються основні **психологічні новоутворення** молодшого шкільного віку: довільність психічних процесів, внутрішній план дій, уміння організувати навчальну діяльність, рефлексія.

Завдання для самостійної роботи

1. Надати характеристику особливостей організації навчальної діяльності молодших школярів відповідно до програми Нової української школи (НУШ).
2. Розкрити сутність адаптаційного періоду до навчання в школі у першокласників.
3. Охарактеризуйте особливості уваги дітей молодшого шкільного віку та вплив її розвитку на успішність у навчальній діяльності.
4. Які особливості емоційний порушень у молодших школярів шляхи їх корекції.

Література: 4; 9; 11; 19; 29; 30; 31; 32; 34

Тема 11 Психологія підліткового віку

Мета заняття: закріпити знання з теми «Психологія підліткового віку».

Форми і способи організації навчального процесу: доповіді, дискусії, рішення психологічних задач.

План заняття

1. Соціальна ситуація розвитку в підлітковий період.
2. Розвиток пізнавальних процесів у підлітковому віці.
3. Формування особистості в підлітковому віці. Розвиток самосвідомості. Емоційно-вольовий розвиток.
4. Усвідомлення власної позиції в суспільстві та власних можливостей, як основне психологічне новоутворення підліткового віку. Виникнення і форми прояву почуття дорослості та їх джерела.
5. Виникнення нового типу спілкування і міжособистісних стосунків. Тенденції до перебудови взаємин з дорослими і однолітками.
6. Морально-етичні погляди підлітків.
7. Прояви кризи підліткового віку.

Інформаційний блок

Підлітковий вік охоплює період від 11-12 до 14-15 років, що відповідає середньому шкільному вікові (5-9 класи сучасної школи).

Вікові завдання розвитку: індивідуалізація (визначення питання «Хто Я»), та емансипація; розвиток самовизначення; визначення референтної групи (прийняття ровесниками та ідентифікація з групою, визначення питання «З ким Я»; визначення статевої ідентифікації; розвиток особистісної системи цінностей (до підліткового віку дитина приймає систему цінностей батьків, а підліток часто ставить під сумнів); формування життєвих цілей.

Соціальна ситуація розвитку визначається тим оптимальним оточенням, яке забезпечує успішний розвиток особистості. Своєрідність соціальної ситуації розвитку підлітка полягає у включенні його в нову

систему стосунків, спілкування з дорослими та ровесниками, в опануванні нових соціальних функцій. Спілкування з дорослими змінюється в бік збільшення тієї категорії дорослих, які є носіями соціальних функцій по відношенню до підлітків. У школі це виявляється передусім у необхідності налагодження у зв'язку з предметним навчанням стосунків не з одним, а з багатьма вчителями, врахування особистих якостей кожного. Найголовніша зміна в соціальній ситуації розвитку підлітка породженням значущої ролі в його житті групи ровесників. Основним чинником розвитку підлітка є його власна соціальна активність, спрямована на засвоєння важливих зразків поведінки, цінностей, спрямованих на побудову стосунків з дорослими, ровесниками. Отже, для соціальної ситуації розвитку підлітка характерні перехід до середньої школи, зміна стосунків з учителями, однолітками, батьками, розширення сфери соціальної активності.

Провідна діяльність є тим оптимальним видом активності, який спричиняє успішний розвиток основних психічних новоутворень у підлітків – це інтимно-особистісне спілкування, суспільно-корисна діяльність, навчальна діяльність.

Навчання в середніх класах вимагає високої концентрації **уваги**, здатності зосереджуватися на змісті навчальної діяльності та одночасно відволікатися від сторонніх стимулів, що потребує вольових зусиль. Виробляється вміння свідомо спрямовувати увагу на певні об'єкти, зосереджуватись на них, переборювати відволікання, переключати увагу на нові завдання та розподіляти її. Зростає обсяг уваги, концентрація та стійкість. У 12-14 років зростає обсяг уваги (збільшується кількість об'єктів, на яких вони можуть зосереджуватися одночасно). З кожним роком розвивається вміння розподіляти та переключати увагу.

Збільшується обсяг **пам'яті**, за рахунок логічного осмислення матеріалу. Процес запам'ятовування полягає в установленні логічних зв'язків в матеріалі. Пам'ять набуває характеру організованого, регульованого і керованого процесу. Збільшується продуктивність опосередкованого запам'ятання. Активно розвивається логічна пам'ять (використання логічних операцій у процесі запам'ятання). Як реакція на її використання, уповільнюється розвиток механічного запам'ятання. Процес запам'ятовування зводиться до мислення, встановлення логічних зв'язків між елементами інформації яку необхідно запам'ятати, а пригадування полягає у відтворенні матеріалу за цими зв'язками. Для підлітків пригадувати – значить мислити.

Підлітковий вік особливо продуктивний до розвитку словесно-логічного **мислення**. Здатність до абстрактного мислення, формування понятійного мислення зумовлено вимогами навчальної. Ж. Піаже називав мислення цього вікового етапу – мисленням на рівні формальних операцій. У підлітка розвивається вміння оперувати гіпотезами у процесі розв'язання мислительних завдань. Основою абстрактного мислення підлітків є сформованість таких здатностей: врахування більшості комбінацій змінних у процесі пошуку розв'язання проблеми; продукування припущень про вплив однієї змінної на іншу; об'єднання і розподіл змінних гіпотетико-дедуктивним шляхом. Для підлітків характерна підвищена інтелектуальна активність, стимульована не тільки їх природною допитливістю, а й бажанням розвинути, продемонструвати свої здібності, отримати високу оцінку. Підлітковий вік є порою динамічного розвитку таких індивідуальних особливостей мислення, як творчість, самостійність, гнучкість. Особливість віку – формування активного, самостійного, творчого мислення. Інколи підліткам не вистачає критичності мислення в оцінюванні власної розумової діяльності.

Уява бере участь у розширенні змісту образів, створенні образів не сприйнятих безпосередньо об'єктів, у процесах розуміння художніх творів, технічних креслень, описів історичних подій, у переході думок від конкретного до абстрактного, різних видах творчої діяльності. Важливою формою уяви стає мрія, яка творить образи бажаного майбутнього.

Розвивається **мовлення**, як засіб комунікації та здобування знань. Розвивається вміння переказувати твори, готувати усні виступи, проводити дискусії, висловлювати свою думку, аргументувати її, самостійно писати твори. Активно розвивається монологічне, діалогічне, письмове мовлення.

Розвиток самосвідомості у підлітковому віці. Підлітковий вік є сензитивним до розвитку самосвідомості. З'являється інтерес до себе, якостей своєї особистості, потреби оцінити, порівняти себе з іншими, розібратися у своїх почуттях і переживаннях. У 11-13 років перший етап формування самопізнання відбувається усвідомлення своєї відмінності від ровесників, незалежності від світу дорослих. Властиве некритичне наслідування зовнішніх манер дорослих, відчутна залежність від групи ровесників. Після 13 років, на другому етапі, відбувається усвідомлення своєрідності особистості. Зниження залежності від групи однолітків, якщо вони змушують підлітка чинити всупереч його уявленням про себе, зростання уваги до внутрішнього світу інших людей, до самоаналізу, самовиховання. Особливе значення у розвитку самосвідомості має

формування власного образу Я – уявлення про свій тілесний образ, порівняння та оцінка себе з точки зору еталона «мужності» чи «жіночності». Особливості самооцінки та самосвідомості відображаються в поведінці. При зниженій самооцінці підліток недооцінює свої можливості, виконує найпростіші задачі. Після 15 років підліток здійснює ще один крок у розвитку «Я-концепції», що характеризується: вираженням прагненням до досягнення певної мети; скачкоподібним характером вікової динаміки процесу становлення Я-концепції; нестійкістю, рухливістю самооцінки; скачкоподібним зростанням коефіцієнту соціально-психологічної адаптованості, відкритості реальній практичній діяльності; зростанням значення категорій особистісних особливостей, ставлення до себе, ставлення до протилежної статі, соціальних контактів; низькою значущістю потреби пошуку сенсу життя. У кінці підліткового віку на межі з ранньою юністю уявлення про себе стабілізуються та утворюють Я-концепцію.

Для **емоційної сфери** підлітка характерними є: сильна емоційна збудливість, бурхливий прояв почуттів, пристрасть до цікавої справи; стійкість емоційних переживань, довго пам'ятають образи; підвищена готовність до очікування страху, яка проявляється в тривожності; прояв тривожності у інтимно-особистісних відносинах (страх бути смішним); суперечливість почуттів (захищають друга, хоча знають, що він не прав), можуть заплакати від образи; переживання з приводу самооцінки; сильно розвинуто почуття належності до групи, гостріше переживаються неodobрення товаришів, страх бути неприйнятним; високі вимоги до гри, в основі не спільна гра, а спільність інтересів, моральних почуттів, дружба вибіркова, тривала.

Активний психічний розвиток підлітка зумовлює суттєві зміни **мотиваційної сфери**. Це помітно у формуванні внутрішньої позиції, виникненні особливих потреб, прагненні подолати у своїй самореалізації межі школи та залучення до життя і діяльності дорослих. Нова внутрішня позиція підлітка виявляється у виникненні потреби відповідати не тільки вимогам тих, хто їх оточує, а і власним вимогам та самооцінці. У підлітка є особистісний мотив прагнення бути не гіршим, не втратити своє Я. Характерним є перехід від дотримання зовнішніх вимог щодо моральної поведінки, які базуються на власних ідеалах, намірах, цілях. Ціннісні орієнтації ускладнюються. Актуальним стає соціальний статус, авторитет, економічна і світоглядна самостійність, зовнішній вигляд. Зниження навчальної мотивації пов'язано з інтересом до навколишнього світу, спілкуванням з однолітками. Сенситивний період формування нових зрілих

форм навчальної мотивації, самоосвіти і самовдосконалення. Центральне місце в навчальній мотивації молодших підлітків займає мотив самоствердження.

Криза підліткового віку. Основна суперечність: активне прагнення до самовизначення, здобутті ролі та значення в суспільстві дорослих при відсутності реальних можливостей ствердити себе серед інших. Симптоми кризи можуть проявлятися у зниженні продуктивності навчальної діяльності, негативізмі, конфліктності поведінки, порушенні поведінки. Криза підліткового віку пов'язана з виникненням нового рівня самосвідомості, характерною рисою якого є потреба в самопізнанні, визнанні власної унікальності, що породжує прагнення до самоствердження. Руйнування старих психологічних структур характерне для цього віку, призводить до вибуху непокори, зухвальства та важковиховуваності. Основну причину вбачають у тому, що дорослі не змінюють своєї поведінки у відповідь на появу у підлітка прагнення до нових форм взаємин з батьками та вчителями.

Кризи періоду дорослішання пов'язані з *кризою ідентичності та авторитетів*. Характерним є почуття неповноцінності, депресивні настрої. Кризи ідентичності можна розглядати як реакцію на втрату статусу дитини, глибоку невідповідність біологічних можливостей соціальним, на невпевненість в своїй компетентності, новому статусі на різкі біологічні зміни. Криза авторитетів є реакцією протесту може бути спрямована проти сім'ї, що проявляється в побігах з дому, входженню до різних груп, сект. Зміст її протистояння авторитетам, існуючим порядкам, структурі соціальних норм. *Порушення оцінки свого фізичного обліку (криза самооцінки)*. Порушення можуть бути пов'язані з дійсними чи надуманими недоліками зовнішності, розмірами тіла, аномаліями. *Нарцисичні кризи* являють собою неадекватно сильну зосередженість на власній особистості (егоцентризм), зумовлені фізіологічними особливостями періоду дорослішання. Підлітки вирізняються переоцінкою своїх здібностей і можливостей, потребують постійної уваги з боку інших, гострими реакціями на критику, заздрістю до чужих успіхів.

Підлітковий вік характеризується такими **психологічними новоутвореннями** як почуття дорослості, потреба у самоствердженні. Основні новоутворення в підлітковому віці пов'язані зі змінами у розвитку особистості та в пізнавальній сфері. Найважливішим новоутворенням підліткового віку є становлення самосвідомості, що характеризується почуттям дорослості (входженням у світ дорослих та прагнення зайняти місце дорослого в системі реальних стосунків між людьми). Поява почуття

дорослості є структурним центром особистості підлітка, якістю, в якій відображається нова життєва позиція в ставленні до себе, людей, світу в цілому. Дане почуття відповідальності як можливості і необхідності відповідати за себе і за справи на рівні дорослого.

Завдання для самостійної роботи

1. Сформулюйте рекомендації, щодо того як психолог може допомогти підлітку налагодити стосунки з батьками.
2. Розробіть рекомендації, як подолати підліткові невпевненість у своїх силах.

Література: 4; 9; 11; 19; 29; 30; 31; 32; 34

Тема 12 Психологія юнацького віку

Мета заняття: закріпити знання з теми «Психологія юнацького віку».

Форми і способи організації навчального процесу: доповіді, дискусії, рішення психологічних задач, обговорення, дискусії з проблемних питань.

План заняття

1. Психологічний розвиток у старшому шкільному віці (рання юність 14/15 – 17 років). Соціальна ситуація в розвитку особистості; фізичний розвиток; явище акселерації; спілкування з дорослими і ровесниками.
2. Розвиток пізнавальних процесів і здібностей у старшому шкільному віці. Навчання і професійне самовизначення старшокласників. Мотиви учіння.
3. Особливості самосвідомості особистості в ранній юності. Я-концепція особистості та самовиховання старшокласників. Формування ідентичності в юнацькому віці. Розвиток емоційно-вольової сфери і характеру. Ціннісні орієнтації і морально-етичні установки та ідеали в юнацькому віці. Моральна свідомість і світогляд як основні новоутворення.
4. Психологічна характеристика старшого юнацького віку (18 – 25 років), студентський вік.
5. Професійний вибір і набуття спеціальності. Навчальна діяльність в старшому юнацькому віці. Соціальна активність, професійне самовизначення в юнацькому віці.
6. Емоційне життя і соціальна поведінка в старшому юнацькому віці. Сімейні орієнтації юнаків і дівчат.

Інформаційний блок

Юнацький вік визначається межами від 17 до 21 років для юнаків та 16-20 років для дівчат, але в фізіології верхню межу, досить часто переносять до межі 22-23 років.

Вікові задачі розвитку в юності: досягнення соціальної зрілості (можливість виконувати соціальні обов'язки, приймати відповідальність за власне життя, вчинки); особистісне самовизначення; формування самосвідомості і світогляду (відкриття власного внутрішнього світу, усвідомлення власної унікальності; усвідомлення незворотності часу; формування цілісного уявлення про себе; формування ставлення до себе).

Соціальна ситуація розвитку зумовлена необхідністю особистісного і професійного самовизначення, вибору життєвого шляху.

Продовжується розподіл у взаємовідносинах з ровесниками і дорослими. Взаємини з однолітками – дружні, інтимно-особистісні, з дорослими – особистісні, ділові, соціальні на основі взаємоповаги і рівноправності. Високий рівень тривожності в усіх сферах спілкування. Юнаки і дівчата випробують чисельні соціальні ролі, схожі на існуючі відносини дорослих людей. Розширення сфери спілкування пов'язано з розширенням соціального простору (учні інших шкіл, студенти). У розширенні сфери спілкування реалізується потреба переживати нові враження, здобувати новий досвід, відчувати себе в новій ролі. Зростає число референтних груп, на які юнаки мають орієнтуватися, з якими співвідносять самооцінку і ціннісні орієнтації. Потреба не просто входити в групи, а бути прийнятими однолітками, мати певний авторитет. Спілкуванню притаманні розширення його сфери та індивідуалізація. Потреба самовиразитись домінує над інтересом до почуттів та переживань іншого, що зумовлює егоцентричність юнацького спілкування, служить причиною напруженості взаємин. Посилюється потреба в індивідуальній інтимній дружбі.

Виникає потреба в юнацькій дружбі та прагнення до близьких взаємовідносин між дівчатами і хлопцями. Виникнення кохання пов'язано зі статевим дозріванням, бажанням мати близького друга – природна людська потреба в емоційній прив'язаності, коли людина відчуває почуття самотності. Відносини з дорослими стають менш конфліктними, більш довірливими і відкритими. Старшокласники намагаються звільнитися від контролю та опіки з боку батьків і вчителів, встановлених ними норм і порядків. Домагання автономії у сфері поведінки, зокрема у сфері дозвілля, емоційної автономії (багато емоційних конфліктів у взаєминах з батьками), нормативної автономії. Щоб стати дорослою, молода людина має розірвати емоційну залежність від батьків, включивши свої стосунки з ними в нову, складнішу систему емоційних уподобань, центром яких має бути не батьки, а вона сама. Ревниво захищають своє право на власні переконання, моральні установки, цінності. Часто юнаки проявляють максималістські позиції.

Провідна діяльність – навчально-професійна діяльність (ціннісно-орієнтаційна). У старшокласників встановлюється зв'язок між професійними та навчальними інтересами. Вибір професії змінює ставлення до навчальної діяльності та формування пізнавально-професійної спрямованості особистості. Професійне навчання – це соціальна система навчання конкретній професії. Головна прагматична мета професійного навчання спрямована на засвоєння визначеної сукупності навичок, умінь і алгоритмів професійного поведіння. У підсумку професійної підготовки повинна сформуватися особистість професіонала.

Інтелектуальний розвиток полягає не у нагромадженні нових вмінь та перетвореннях окремих властивостей інтелекту, а у формуванні **індивідуального стилю розумової діяльності**, тобто сукупності індивідуальних варіацій у способах сприймання, запам'ятовування і мислення, за якими стоять різні шляхи набування, нагромадження, переробки та використання інформації. Стиль може залежати від типу нервової системи.

У розвитку **сприймання** проявляється довільність, цілеспрямованість у спостереженнях. Цілісність (на основі усвідомленого, в результаті інтеграції відчуттів різних модальностей), осмисленість (включення досвіду, знань), предметність (виокремлення властивостей, призначення), вибірковість (виокремлення у свідомості одного з об'єктів). Відзначається аперцепція сприймання (виявляється в залежності від попереднього досвіду, актуальних потреб, інтересів, емоційних станів).

У розвитку **пам'яті** слід зазначити довільність запам'ятання, удосконалення способів та раціональних прийомів запам'ятовування (розподіл на смислові одиниці, групування, порівняння), самоконтролю результатів запам'ятання (функціонування метапам'яті). Проявляється інтерес до вдосконалення способів запам'ятання, зростає продуктивність.

Проявляється здатність свідомо розподіляти і переключати **увагу** (пов'язано з розвитком логічного мислення). Розвиток післядовільної уваги (на основі довільної і зосередження на цікавому предметі, явищі). Індивідуальні відмінності проявляються у стійкості, обсягу, концентрації уваги.

Розвитку репродуктивної **уяви** сприяють описи, креслення, нотні знаки. Розвивається творча уява в різних видах діяльності. Уява стає більш керованим та критичним процесом.

В інтенсивному інтелектуальному дозріванні провідна роль належить розвитку **мислення**, яке стає системнішим. Розвивається потреба в теоретичному обґрунтуванні пояснень явищ дійсності, виведенні часткових

зв'язків явищ з якогось загального закону або підведення його під певну закономірність. Характерною особливістю пізнавальних процесів та інтелекту стає поява вираженої схильності до теоретизування, творення абстрактних теорій, захопленість філософськими роздумуваннями (Лейтес М., Піаже Ж.). Розвиток мислення старшокласників: становлення словесно-логічного мислення; перехід до абстрактного мислення; вміння оперувати поняттями, робити висновки, узагальнювати; оволодіння логічними операціями (аналіз, синтез, порівняння, абстрагування); зростання продуктивності, системності, систематизації знань; розвиток критичності мислення.

Індивідуальні особливості мислення: глибина (здатність виокремлювати суттєві ознаки при вивченні нового матеріалу, заглиблюватись у сутність виучуваного); гнучкість; широта (можливість утримувати в пам'яті сукупність виокремлених суттєвих ознак, діяти відповідно до них); усвідомленість (здатність передавати у словах, графіках, схемах мету і результат мислення); самостійність (вміння самостійно ставити мету, висувати гіпотезу); критичність (об'єктивне оцінювання своїх і чужих думок); економність (рішення проблеми найкоротшим шляхом, відсутність непродуктивних суджень).

Розвиток мислення і **мовлення** тісно пов'язані. Читання художньої літератури удосконалює усне і письмове мовлення. Пізнавальна діяльність тісно пов'язана з внутрішнім мовленням. Відбувається опанування норм літературної мови. Зростає виразність, точність, лаконічність у висловлюванні думок. Складання віршів. Мовлення ускладнюється за змістом і структурою. Таким чином, показниками інтелектуальної зрілості в юнацькому віці є достатня сформованість теоретичного мислення, здатність до пізнання та розуміння загальних законів світи природи та суспільства.

Становлення **самосвідомості**, індивідуальності, усвідомлення незворотності часу, формування цілісного уявлення про себе. Відкриття свого неповторного внутрішнього світу, власної індивідуальності. Нецілісність «Я», невизначеність нерідко супроводжуються тривогою, відчуттям внутрішньої порожнечі, посиленням потреби в спілкуванні, інколи бажанням усамітнитися. Усвідомлення юнаком незворотності часу залишається над сенсом життя, своїми переконаннями, життєвими цілями, життєвим шляхом. Життєві плани охоплюють всю сферу самовизначення старшокласників це стиль життя, рівень домагань, розуміння вічних цінностей (добра, зла, справедливості, щастя, значущого, краси, творчості і рутинності), осмислення життєвих суперечностей, криз та успіхів власного розвитку.

Формується **індивідуальна часова перспектива** – форма часової інтеграції психіки людини, яка виявляється у співвідношенні у свідомості минулого, теперішнього, майбутнього часових етапів людського життя (віковий годинник). Життєва перспектива для більшості є оптимістичною. Узгодженість минулого-теперішнього-майбутнього невисока. Сприймання власного психологічного часу зумовлює внутрішню картину становлення особистості.

Рефлексія дає змогу юнакові аналізувати своє життя. Результатом роздумів про себе, діалогів з собою стає обґрунтування моральних мотивів. Важливою ознакою самосвідомості є формування **самоповаги** (міра прийняття чи неприйняття себе як особистості, задоволення собою, почуття власної гідності, позитивне ставлення до себе, узгодження «Я-реального» та «Я-ідеального»). Загалом, розвиток самосвідомості передбачає відкриття внутрішнього світу, усвідомлення незворотності часу, самоповаги – є свідченням становлення особистості.

Емоційно-вольова сфера. Гормональні і фізіологічні процеси послаблюють вплив на особливості емоційної сфери. Зростає рівень самоконтролю, зростає стриманість (незалежно від типу нервової системи), більша диференційованість емоційних реакцій, зміни настрою, чутливість до оцінки, висока самовпевненість, надмірна критичність. Тонка чутливість може вживатися з черствістю, соромливість з розв'язністю, потреба у визнанні з незалежністю, боротьба з авторитетами – з обожнюванням кумирів, чуттєве фантазування – з сухим мудруванням. Іноді спостерігаються акцентуації характеру. Юність – пора кохання, виникнення інтимних відносин між юнаками і дівчатами. Проявляється більше розміркованості і стриманості в поведінці, стабілізація внутрішнього життя, підвищується контактність та комунікативність.

Мотиваційна сфера. Упорядкування, інтегрування системи потреб. Мотиви діяльності спонукають до самопізнання, самовдосконалення, самовизначення. Мотив професійного самовизначення. Підготовка до навчання у ВНЗ є основним мотивом навчальної діяльності старшокласників. Оцінка стає критерієм знань. Ширшим стає мотиваційне поле. Ідеали набувають спонукальної сили. Формуються мотиви спілкування, мотиви саморозвитку.

Загальні особливості зрілої юності. Період зрілої юності (18-23 років) називають студентським віком. Характеризується досягненням найвищих, «пікових» результатів. Це період становлення та стабілізації характеру, оволодіння комплексом соціальних ролей, початком трудової діяльності,

створення сім'ї. Студентський вік характеризується оптимумом досягнень інтелектуальних та фізичних сил, можливі успіхи в спорті, художній творчості, науці. Нова соціальна ситуація розвитку, центром якої є перехід до самостійного життя, пов'язана з початком професійного становлення, реалізації життєвих планів. Вибір професії свідчить про професійну самовизначеність з урахуванням життєвих цінностей особистості. Вищий навчальний заклад є початком професійного становлення. Розвиток студента на окремих курсах має свої особливості, так на першому курсі важливим є успішна адаптація до вимог навчального закладу, залучення до колективних форм роботи, на другому та третьому курсах часто виникає питання про правильність вибору професії, це період напруженої навчальної діяльності, загальної підготовки. На четвертому та п'ятому курсі студенти активно включаються до наукової та практичної роботи, початок спеціалізації, поглиблення професійних інтересів та використання раціональних шляхів професійної підготовки.

Навчання впливає на формування особистості, складу мислення, що характеризує професійну спрямованість. В цей період відзначається найвища швидкість оперативної пам'яті та переключення уваги, рішення вербально-логічних задач.

Особливості мислення студентів: дуалістичне інтерпретування світу і освітнього досвіду, прагнення до знань, пошуку істини; відкриття і усвідомлення існування різних, протилежних поглядів; потреба у формуванні власної думки, самостійного вибору цінностей, способу життя.

Для успішного оволодіння майбутньою професією важливим є високий рівень інтелектуального розвитку, позитивна мотивація, працьовитість, акуратність. Для успішного оволодіння професією гуманітарного циклу мають бути добре виражений вербальний тип інтелекту, широта пізнавальних інтересів, ерудованість, абстрактне мислення. У студентів природничого напрямку – добре розвинене логічне та абстрактне мислення, строгість та логічність суджень. У майбутніх інженерів – високий рівень просторових уявлень, швидкість мислительних процесів, дієво-практичний інтелект. Закріплюються такі риси характеру, як рішучість, цілеспрямованість, наполегливість, самостійність, ініціатива, володіння собою. Самооцінка формується в юності шляхом порівняння «Я ідеального» з «Я реальним», певні протиріччя можуть викликати невпевненість та агресію. Розвиток самосвідомості, самовизначення в системі моральних цінностей, норм, правил поведінки, усвідомлення особистісної, соціальної

відповідальності, стабілізація рівня домагань та самооцінки характерні для юнацького віку.

Психологічний зміст юнацького віку полягає у прагненні організувати своє життя, створити сім'ю, здобути професію, розпочати професійну кар'єру, здобути визнання в референтних групах, серед друзів. Все це визначає характер соціальної активності в цей період.

Криза юнацького віку. Переживання молодих людей пов'язані з самовизначенням, пошуком свого місця в світі дорослих. Суперечність між вимогами реального життя та власних уявлень (завищені очікування, недооцінка зовнішніх труднощів, необгрунтований оптимізм чи негативізм) є кризовим моментом в юності. Молода людина обирає між «Я-реальним» і «Я-ідеальним» на користь першого. Мрії юності поступаються активній діяльності молодій людині. Також характерною є криза ідентичності, пов'язана з сумнівами в тотожності самому собі, втраті власних орієнтирів. Успішним подоланням кризи є здобуття дорослої ідентичності.

Центральним новоутворенням стає самовизначення не лише особистісне, але й професійне. Самовизначення передбачає не стільки автономію від старших (підліток), скільки визначення свого місця у світі дорослих. Принципово змінюється ставлення до власної особистості. Усвідомлення власної неповторності, інтерес до власної особистості, до форм і організації та саморегулювання. Основний психологічний здобуток юності – відкриття для себе внутрішнього світу. Самовизначення пов'язане із спрямованістю в майбутнє, якісно іншим сприйняттям часу. За змістом особистісне самовизначення полягає у визначенні своєї сутності та місця в системі суспільних відносин. Характерними особливостями особистісного самовизначення є: формування стійких та усвідомлених переконань; оволодіння нормами поведінки, принципами, ідеалами; вироблення умінь спостерігати, осмислювати явища навколишнього життя, розуміти себе.

Завдання для самостійної роботи

1. Підберіть вправи для проведення групової роботи з юнаками:
 - вправи на розвиток здатностей до прийняття рішення;
 - знаходження компромісу;
 - аргументації власної точки зору;
 - розуміння соціальної самоідентифікації;
 - статовольової ідентифікації; вибору партнера;
 - інтеграції в часі.
2. У чому полягають особливості Я-концепції особистості та самовиховання старшокласників.

3. Розкрийте сутність становлення індивідуального життєвого стилю в юності.

Література: 4; 9; 11; 19; 29; 30; 31; 32; 34

Тема 13 Психологія періоду ранньої дорослості

Мета заняття: закріпити знання з теми «Психологія періоду ранньої дорослості».

Форми і способи організації навчального процесу: доповіді, дискусії з проблемних питань.

План заняття

1. Вікові завдання періоду дорослості.
2. Різноманітність діяльності та всіх форм соціальної активності.
3. Особливості пізнавальних процесів у період ранньої дорослості.
4. Розвиток Я-концепції у період ранньої дорослості.
5. Характеристика вікової кризи 30 років

Інформаційний блок

Період ранньої дорослості (20-40 років) характерним є збагачення психологічного і соціального досвіду та оволодіння соціальними ролями, отримання повної юридичної і економічної відповідальності, включення до соціальної діяльності.

Вікові завдання: створення власної сім'ї, народження дітей, освоєння професійних ролей, дружнє коло спілкування. Основне вікове завдання періоду ранньої дорослості є вирішення суперечностей між власною ідентичністю та поєднанням соціальних ролей, між близькістю у стосунках з іншими людьми та ізоляцією від них (Е. Еріксон). У зв'язку з пошуком ідентичності доводиться оцінювати себе, визначати та змінювати свої пріоритети, місце в соціальному оточенні. Розвиток близькості є важливим досягненням ранньої дорослості. Люди, які нездатні сформувати близькі відносини можуть страждати від почуття самотності, пригніченості, підозрливості.

Соціальна ситуація розвитку. Розвиток особистості в період дорослості зумовлений особливостями професійного, сімейного життя. Структура і спрямованість особистості формуються в соціальному оточенні. З початком самостійної трудової діяльності окреслюється власний статус, що охоплює права і обов'язки у різних сферах діяльності, впливає на розвиток. Важливими завданнями є встановлення власної ідентичності в близьких стосунках з іншими людьми і трудовій діяльності. Основними аспектами спілкування є: встановлення кола професійного оточення; спілкування з друзями (пов'язане з вибором майбутнього супутника життя); емансипація

від батьків; створення власної сім'ї, освоєння та реалізація батьківських ролей. Відбувається включення у різні сфери суспільних відносин.

Провідна діяльність – професійна діяльність. Професійний цикл починається із здобуття життєвого досвіду, що призводить до вибору професії та продовжується той час, коли людина займається обраною справою та завершується з виходом на пенсію. Після обрання та підготовки до професії (від 15 до 24 років) настає етап становлення професіоналізму, удосконалення майстерності (від 25 до 40 років), дорослі намагаються зайняти стійке становище в обраній ними сфері діяльності, ці роки є найбільш творчими. Для успішного входження в кар'єру необхідно, щоб людина могла перетворити свої ідеалістичні мрії в реальні цілі. На ранніх етапах трудової діяльності люди часто відчувають розчарування, коли їх очікування не співпадають з дійсністю. До тридцяти років очікування більшості працюючих стають реалістичнішими. Протягом 7-10 років трудової діяльності людина усвідомлює правильність чи помилковість обраного професійного шляху, що є причиною зміни місця роботи.

Період досить суперечливий: переживання почуття стабільності та не впевненості з приводу того чи реалізував себе, своє назначення в житті, виникають прагнення нових шляхів самореалізації. Якщо юність живе орієнтуючись на майбутнє, то дорослі ставлять мету на сьогодні.

Рання дорослість, від 25 до 40 років, характеризується стабільністю у фізіологічних, психологічних, соціальних аспектах розвитку. Людина реалізує свій особистісний потенціал у різних сферах життя. Це пік розвитку фізичних сил, витривалості, енергійності, здатності до народження дітей, активного збагачення соціального і психологічного досвіду, оволодіння соціальними ролями. Людина активно реалізує свій особистісний потенціал у

Динаміка інтелектуальних функцій у ранньому дорослому віці. Аналізатори всіх модальностей мають високий рівень чутливості. Зміна часу реакції на інформацію супроводжується зростанням чутливості людини. Максимального розвитку відчуття досягають на межі 25-40 років. Поле зору На розвиток **пам'яті** впливає трудова діяльність, практичний досвід, тренування. Зменшується продуктивність короткочасної вербальної пам'яті, перевага збереження інформації в довготривалій пам'яті. Зменшується продуктивність короткочасної вербальної пам'яті. Зміни у короткочасній зоровій та слуховій пам'яті. Найвищі показники у 18-30 років, тенденція до зниження 31-40 років. Вербальне закріплення інформації в довготривалій пам'яті ефективно у 18-35 років, у 36-40 знижується (залежить від характеру діяльності).

У розвитку **уваги** відзначають зростання до 33 років, найвищі показники в 27-33 роки, після 34 років зниження. Змінюється обсяг, переключення, вибірковість уваги. Покращення довільної уваги.

Розвиток діалектичного **мислення** – здатності обмірковувати, синтезувати протилежні думки, інтегрувати ідеальне і матеріальне, реальне і фантастичне, потенційне і актуальне. Гнучкість мислення проявляється у використанні особистістю всіх когнітивних здібностей, якими володіє, уміле використання обставин, логічного та дійового мислення. Комплексність мислительних операцій проявляється в інтеграції різних видів мислення. Розвивається теоретичне мислення (до тридцяти років), практичне мислення (після тридцяти років). Загальний підйом рівня розвитку інтелекту за рахунок активності процесів мислення, формування індивідуального стилю розумової діяльності. Людина з розвиненим інтелектом швидко приймає рішення, чітко висловлює думки, легко пристосовується до нової ситуації, глибоко засвоює домінуючу систему цінностей. Становлення цілісності інтелекту є тривалим і складним процесом, відіграє роль освіта (обсяг засвоєних знань, загальний рівень інформованості) та навчання. В період дорослості за різних форм творчої активності інтелектуальна діяльність досягає найвищого рівня розвитку.

Розвиток **мовлення** в період 25-40 років триває, збагачується лексично, складними синтаксичними структурами, стає граматично унормованішим.

Взаємозв'язок пам'яті і мислення. У період дорослості за різних форм творчої активності інтелектуальна діяльність досягає найвищого рівня розвитку. Для наукової творчості найоптимальнішим є період 35-45 років, середній рівень творчої активності 33, 39 років; творчі здібності у математиці, фізиці, хімії у 30-34 роки. Прогресують вербальні функції інтелекту (оперування словом, розуміння його значення).

Особливістю розвитку самосвідомості: самопізнання, прояв у пізнанні себе у світі суспільних відносин, сприйняття чисельних образів у різних ситуаціях; формування професійної Я-концепції (реальна та ідеальна), професійної самооцінки (в якій виокремлюють операційно діяльнісний та особистісний аспект); зміна Я-образу при народженні дитини (перерозподіл ролей у подружніх стосунках, взаємодії з особами старшого покоління). Розвиток «Я»-концепції залежить від самоактуалізації особистості, бажання розвиватися. Для психологічного комфорту важливо не те, наскільки людина змінюється з часом, а те, щоб у неї зберігалось внутрішнє відчуття, що вона залишилась такою як раніше. Залежно від уявлення про себе виникає самоповага, підвищується самооцінка. Особистісний досвід не завжди

узгоджується з Я-концепцією. Внутрішнє відчуття віку пов'язане із суб'єктивним переживанням часу. Людина, яка вважає час безповоротно втраченим сприймає себе молодшою, коли багато життєвих потрясінь відчуття віку переважно реальні. Відчутні зміни Я-образу при народженні дитини (перерозподіл ролей у подружніх стосунках, взаємодія з особами старшого покоління). Професійна Я-концепція - уявлення людини про себе як професіонала. Професійна самооцінка включає операційно-діяльнісний та особистісний аспект.

Особливості мотиваційної сфери. Мотивація одруження. Створивши сім'ю людина отримує змогу про когось турбуватися, за когось відповідати, умови власної безпеки і захисту. Мотиви одруження – кохання, духовна близькість, матеріальний розрахунок, спорідненість моральних уявлень. Кохання і духовна близькість є запорукою задоволення сімейним життям в майбутньому. Мотивація неодруженості, пов'язана з уникненням проблем, зумовлена зосередженням на собі, відчуженням.

Мотивація вибору професії. Практичні інтереси (заробітна плата, престиж, умови праці), батьківські настанови, контакт з людьми; реалізація власних здібностей, суспільні інтереси. Мотивація професійно діяльності – прагматичні інтереси (заробітна плата, посада, соціальна захищеність, творча самореалізація, задоволення потреби у професійному спілкуванні та соціальних контактах). У тридцять років перегляд життєвих цінностей, зміна пріоритетів. Після тридцяти років важливою цінністю людини стає сім'я, потреба в друзях знижується, стабілізуються потреби пов'язані з роботою (інтерес, повага колективу, підвищення кваліфікації, кар'єрний ріст). Зростає інтенсивність життя, що скорочує час для роздумів, що хоче від життя чи правильно живе. Молода людина здатна обирати напрям і спосіб життя, визначати основні цілі, етапи їх досягнення, їх підпорядкованість; розв'язувати основні суперечності життя, досягати життєвих цілей, реалізувати плани; творити цінності свого життя, розширювати коло інтересів, захоплень.

Емоційна сфера. Загальна емоційність знижується, емоційне життя стабілізується, зростає здатність контролювати емоційні переживання, емоційні стани у значущих ситуаціях, збагачується емоційний досвід. Особистість переживає широку гамму моральних, естетичних, інтелектуальних почуттів, стійкою стає емоційна спрямованість.

Криза тридцяти років зумовлена життєвими труднощами і помилками (розчаруваннями) в значущості культивованих цінностей. Відбувається перегляд життєвих цілей, планів, цінностей, для чоловіків

можливою є зміна роботи, для жінки зміна пріоритетів. Людина переоцінює те, що зроблено і що може зробити, оскільки є певний досвід переживань, поразок, успіхів, підведення підсумків щодо реалізації своєї життєвої програми.

Основними **новоутвореннями** цього періоду є досягнення особистісної зрілості. Холл, Ліндсей характеризуючи зрілу людину виокремлюють такі характеристики: широкі межі «Я», здатність до теплих соціальних відносин, самоприйняття, реалістичне сприйняття досвіду, здатність до самопізнання, наявність певної життєвої філософії.

Завдання для самостійної роботи

1. Особливості консультування дорослих людей з різними типами характеру.
2. Підберіть вправи: на розуміння істинного «Я»; розвиток бажаних якостей особистості; формування ідеальної моделі життя; структурування часу; визначення «Я» станів; робота з образом «Я» для дорослих.
3. Охарактеризуйте систему цінностей на межі тридцятиріччя? Як впливає криза тридцяти років на їх зміну?

Література: 4; 9; 11; 19; 29; 30; 31; 32; 34

Тема 14 Психологія періоду середньої дорослості

Мета заняття: закріпити знання з теми «Психологія періоду середньої дорослості».

Форми і способи організації навчального процесу: доповіді, дискусії з проблемних питань.

План заняття

1. Особливості потребово-мотиваційної сфери дорослої людини, інтереси і запити.
2. Специфіка емоційного життя в період зрілості.
3. Соціальні контакти в період зрілості. Сім'я і сімейні стосунки в житті зрілої людини.
4. Асоціальні явища в житті дорослої людини та їх вплив на особистість.
5. Психологічні проблеми в зв'язку з віковими змінами в період зрілості. Криза середини життя.

Інформаційний блок

Період зрілості (40-60 років) – це період висококваліфікованого виконання професійних і соціальних ролей, досягнення піку в посадовому статусі, матеріальна самостійність, широке коло соціальних зв'язків, наявність і задоволення інтересів поза межами професійної діяльності.

Вікові завдання: досягнення і підтримання достойного життєвого рівня; вибір способів проведення дозвілля; допомога дітям стати відповідальними і щасливими дорослими; посилення особистісного аспекту подружніх

відносин; прийняття фізичних змін і пристосування до них; пристосування до взаємодії зі старіючими батьками.

Для жінки головною задачею є оцінка взятих на себе обов'язків як по відношенню до себе, так і до близьких. Це зумовлюють чисельні фактори: зміни фізіологічного стану, зміна складу сім'ї та ролі, досягнення високого професійного рівня. В житті чоловіка важливим є переосмислити своє місце в соціально-психологічному просторі, побачити потенціал свого «Я», поєднати з наставницькою діяльністю, керівництвом.

Соціальна ситуація розвитку. Стратифікація професійного оточення (групи), в яких взаємодія відбувається за ознаками: керівник – підлеглий, учитель – учень. Люди середнього віку проявляють турботу про молодше покоління. У стосунках між подружжям може стати критичним. Практично виконана батьківська функція, постає необхідність переключення на нові справи. Спілкування може ускладнюватися, якщо втрачена емоційна близькість, або спостерігається оновлення відносин. У відносинах з дорослими дітьми виникають стосунки на основі взаємної рівності.

Провідна діяльність – трудова діяльність. Більшість людей продовжують виконувати свої професійні ролі, реалізують свій професійний вибір – етап збереження досягнутого (від 45 до 60) років). Деякі змінюють місце роботи, змінюючи свої цілі, цінності, що часто є причиною особистісних та міжособистісних конфліктів. Досягаючи вершин кар'єри працівники замислюються про суспільний та громадянський обов'язок. Більшість осіб, відповідальних за прийняття рішень в уряді, промислових корпораціях, належать до цієї вікової категорії. При акмеологічному підході професіоналізм розуміється не тільки як умова досягнення високих професійних результатів, але й у широкому змісті – як успішність реалізації людини в житті; як своєрідність психологічної організації особистості, у тому числі як відношення людини до праці і стану своїх професійно важливих якостей.

Особливості пізнавальних процесів у період зрілості. В особливостях пізнавальних процесів відзначається послаблення психофізіологічних функцій. Особливо після п'ятидесяти років знижується гострота зору, слуху. Не втрачає своєї повноцінності когнітивний досвід, що забезпечує збереження, впорядкування і перетворення інформації. Ефективно функціонують когнітивні схеми. Зростає функціонування стабілізованого інтелекту, що проявляється у здатності встановлювати контакти, формулювати судження, аналізувати проблеми, використовувати засвоєні стратегії розв'язання, знижується функціонування динамічного інтелекту.

Посилюється цілісність інтелекту, поява зрілості суджень, мудрості. Більше розвивається вербальний інтелект. Фактори, що впливають на пізнання – багатство життєвого досвіду, трудова діяльність, освіта, обдарованість.

Особливості емоційної сфери. Спостерігається загальне зниження емоційності в різних життєвих ситуаціях при виконанні різних видів діяльності. Зміст переживань пов'язаний зі станом здоров'я, сенсом життя, очікуванням старості. Джерелом емоцій є успіхи дітей і внуків. Часто можуть виникати негативні емоційні переживання, які є глибокими, менше піддаються регулюванню. Одинокі люди відчувають самотність, дефіцит родинного спілкування, одружені більше задоволені життям. Важливим джерелом емоцій є праця. Загалом емоційне життя збіднюється (залежить від соціальної, особистісної активності людини). Праця, сім'я, відпочинок збагачують світ емоцій, друзі – джерело оптимізму.

Особистісний емоційний розвиток може здійснюватися конструктивним – неконструктивним (невротичним) шляхом.

В період зрілості з'являються нові аспекти Я-концепції. стабілізуються основні інтереси і емоційна сфера. Необхідністю є диференціація Я (Я-професіонал, Я-сім'янин, Я-зріла особистість). Розвиток Я-концепції визначальний центр внутрішнього світу особистості. Я ґрунтується на оціночному процесі. Особистість оцінює позитивно, прагне збагнути ті переживання, які свідчать про позитивне функціонування («Я правильно прожив життя», «Я досяг основних цілей», «Я зберіг своє здоров'я») та негативних. На цьому етапі основні сутнісні сили особистості вже актуалізовані, програма саморозвитку реалізована. Виступає проблема узгодження особистісного досвіду з Я-концепцією.

Як зазначав К. Бюлер, в цей період людина підводить підсумки діяльності та досягнення, переглядає свої цілі у зв'язку з професійним статусом, фізичним станом, станом справ в сім'ї.

Криза середини життя (40 - 45 років) полягає в критичній оцінці та переосмисленні досягнутого в житті, порівнянні планів та реальності і коригуванні особистісних рис. Адекватна переоцінка цінностей призводить до оновлення особистості, генеративності. Якщо криза середини життя розвивається не конструктивно, спостерігаються депресивні розлади. Сила кризи визначається мірою реалізованості життєвих планів і мрій. Криза середини життя допомагає людині переосмислити прожиту частину життя і намітити подальшу перспективу так, щоб залишитися активним і потрібним для людей.

Основні психологічні новоутворення: генеративність – полягає в інтересі до наступного покоління, різноманітних аспектів його виховання. Виражається дана якість у про соціальних властивостях особистості (здатності допомагати іншим людям, дбати про інтереси групи), у заглибленні в процес виховання дітей, турботі про близьких людей, відповідних настановах у своїй роботі. Захопленість собою виявляється в тому, що людина так перебудовує своє життя, що переважно турбується про своє здоров'я, відпочинок, подорожі, розважальні заходи. Стагнація полягає у відсутності життєвих перспектив, недостатньому орієнтуванні в часі, втраті сенсу життя.

Завдання для самостійної роботи

1. Особливості консультування дорослих людей з різними типами характеру.
2. Підберіть вправи для роботи з образом «Я» для дорослих.
3. Проаналізуйте, які зміни відбуваються в спонукальній сфері особистості в середній дорослості?
4. Охарактеризуйте, що може спричинити кризу середини життя?

Література: 4; 9; 11; 19; 29; 30; 31; 32; 34

Тема 15 Психологія періоду пізньої зрілості

Мета заняття: закріпити знання з теми «Психологія періоду пізньої зрілості».

Форми і способи організації навчального процесу: доповіді, дискусії з проблемних питань.

План заняття

1. Періодизація та загальна характеристика періоду пізньої дорослості.
2. Теорії старіння.
3. Вікова динаміка психофізіологічних функцій. Когнітивна сфера в період пізньої дорослості.
4. Психологічні зміни в особистості старої людини: зміни в просторовій орієнтації, рухах, логічних міркуваннях, потребах, мотивації, емоційно-вольовій сфері.
5. Особистісна та емоційна сфера старіючої людини. Значення спілкування в період пізньої зрілості.
6. Вікова криза періоду пізньої дорослості.
7. Профілактика старіння. Питання довголіття і творчої життєдіяльності (І. П. Павлов, І. І. Мечников, О. О. Богомолець та ін.).

Інформаційний блок

Період пізньої зрілості (після 60 років) – пенсійний період, характеризується зміною статусу, фізіологічними та психологічними змінами в організмі, пов'язані з процесами старіння. Відбувається цілісне осмислення та оцінка життєвого шляху, відповідно вдоволення чи невдоволення досягнутим. Біологічний вік, в якому розпочинається «старість» є період між 60-65 роками (цифра може бути в межах від 50 до 70). Більшість геронтологів визначають цифру 60-65 для визначення старості.

Згідно до міжнародної класифікації виокремлюють такі періоди геронтогенезу:

- похилий вік, (передпенсійний вік) (55/60-74);
- старечий вік (75-90 років);
- вік довгожителів (90 років і старші).

Згідно до періодизації Бернсайд пізню дорослість поділяють на чотири десятиліття.

1. Передстаречий період (від 60 до 69 років)

Перехідний період, виникає необхідність пристосування до нової рольової структури, скорочення доходів, зниження очікувань оточення, можливе погіршення стану здоров'я.

2. Старечий період (від 70 до 79 років)

Характерними є втрати друзів та рідних, хвороби, звуження кола спілкування, головна вікова задача – зберегти реінтеграцію особистості, досягнуто в попередніх десятиліттях.

3. Пізньостаречий період (після 80 років)

Ускладнюється пристосування до навколишнього світу та взаємодії з ним. Більшість людей цього віку не в змозі підтримувати соціальні та культурні контакти без допомоги. Проблеми зі здоров'ям ускладнюються, але можуть виникати нові сфери діяльності, нові заняття. Якщо проблеми попередніх років були успішно вирішені, то життя може бути сповнене радістю, покоем, почуттям вдоволення.

Соціальна ситуація розвитку в старості пов'язана з виходом на пенсію та відходом від активної участі в продуктивній суспільній діяльності. Характерними проявами є зміна мотивації, втрата соціальних ролей, зосередження на власному внутрішньому світі та зниженні комунікативності. Мотивація трудової діяльності в післяпенсійний період пов'язана з перевіркою власних можливостей, має «самооціночне» емоційне забарвлення. Життя в період старості проходить в нових умовах відносин з середовищем та зміні статусу. У переважній більшості, у зв'язку з виходом на пенсію, обмежується система соціальних контактів, припиняється трудова

діяльність. Людина оцінює свій професійний шлях, професійні досягнення. Значущості набуває сімейне спілкування, прагнення до активної взаємодії з членами сім'ї. Радість спілкування і сенсу життя надають онуки, правнуки. Подружні стосунки стають теплішими. Набувають значущості взаємовідносини з друзями, сусідами. Соціальна активність, участь у громадських, політичних організаціях розширює коло спілкування. Чим старіша людина, тим більше звужуються соціальні зв'язки. Непересічною цінністю для людини стає сім'я, особливо для людей похилого віку. Багато старих людей прагнуть поєднати свободу і активність. Цінність сімейної підтримки залежить від соціального стану сім'ї. Загалом, старі люди більше прагнуть активної взаємодії з членами сім'ї, а усамітнення забезпечує їм особистісну свободу.

Передпенсійний період (з 55 років до виходу на пенсію): очікування пенсії, прагнення виховати достойну зміну на роботі, виробничий характер стосунків змінюється; у відносинах з родичами – прагнення забезпечити сім'ю, та відчуття наближення пенсії.

Період виходу на пенсію (перші роки виходу на пенсію): контакти з колегами по роботі певний час зберігаються, потім стають менш вираженими. Підтримуються стосунки з близькими людьми і родичами, виховання онуків. Поява друзів-пенсіонерів, більш молодих людей (в залежності від занять пенсіонера).

Період власне старості – спілкування власне з пенсіонерами, у відносинах з членами сім'ї допомога або опіка, деякі знаходять нові контакти в суспільній діяльності. Зміна відносин з іншими людьми (втрата близьких зв'язків та їх узагальнення).

Довгожителі: (дві лінії розвитку) – при погіршенні стану здоров'я: спілкування з рідними і близькими, лікарями, пацієнтами клінік, спілкування з сусідами по палаті в будинках для пристарілих; при відносно доброму стані здоров'я: спілкування з рідними і близькими, (є гордістю для них, ознакою доброї спадковості); поява нових друзів, знайомих.

Провідна діяльність в старості може бути спрямована або на збереження особистості людини (підтримку і розвиток соціальних зв'язків), або усамітнення, індивідуалізацію на фоні поступового зниження фізичних, фізіологічних і психофізіологічних змін, та підпорядковуються законам адаптації. Провідна діяльність в старості може характеризуватися (І.С. Кона) активна творча старість (участь у суспільній діяльності, продовження професійної діяльності, написання мемуарів, виховання внуків); старість з доброю соціальною та психологічною адаптацією (участь у суспільному

житті, відпочинок, самоосвіта); жіночий тип старіння (домашня робота, виховання онуків, дача); старість в турботі про здоров'я.

Біологічні теорії старіння. У природі спостерігається багато видів старіння: однорічні рослини квітнуть, дають насіння, в'януть і знову дають ростки щорічно у відповідно до генетичної програми; дерева ростуть до тих пір, поки в змозі підіймати поживні речовини та рідину до верхівки. У нижчих примат старіння і смерть співпадають з втратою здатності до розмноження. Люди відносяться до певного виключення, між втратою репродуктивної функції (приблизно в 50 років) і завершенням життєвого циклу у людини проходить багато років. Вивчення представників різних біологічних видів показало, що тривалість життя для кожної тварини чи рослини зумовлена генетично. Відповідно до біологічної теорії, зміни пов'язані зі старінням, підконтрольні біологічному датчику.

«Програмоване» старіння (теорія «заведеного годинника»). Вважається, що старіння визначається запрограмованими діями специфічних генів, середня тривалість життя людини функція якого полягає в тому, щоб слідкувати за графіком розвитку біологічного організму до того часу, поки не досягає статевої зрілості та здатності до розмноження. Після виконання програми або відсутності такої руйнується діяльність гіпоталамуса та ендокринної системи, що призводить організм до зниження фізіологічних функцій.

«Непрограмоване» старіння (стохастична теорія). Організм старіє внаслідок випадкових пошкоджень, що викликано процесами, що в ньому відбуваються так і пошкодженнями зовнішнього середовища. Організм людини порівнюється з механізмом, який просто зношується від постійного використання, додається сюди накопичення клітинних дисфункцій та пошкоджень. Також стохастичні теорії пов'язують процес старіння з пошкодженням ДНК в генах. Коли в клітині пошкоджені гени, клітина начебто самовідновлюється, або гине і замінюється іншими клітинами. В старості процес відновлення клітин відбувається ефективно, тому спостерігається процес зниження здатності клітин до самовідновлення. Зношуванню підлягають всі тканини і системи організму, інколи пошкоджується з'єднувальна тканина чи поперечні складки між клітинами, знижується ефективність імунної системи.

Соціально-психологічні підходи до старіння і старості. Процес соціального старіння пов'язано зі змінами в соціальних ролях, що призводить до зміни поведінки, зміна соціального статусу. Психологічне старіння пов'язано з адаптацією, виробленням стратегій боротьби з труднощами.

Відповідно до цього Дж.Тернер та Д.Хелмс поділяють процес старіння на три взаємопов'язані процеси:

Психологічне старіння, як індивід уявляє собі процес старіння, відчуття психологічної старості має і об'єктивні ознаки (зниження інтелектуальних здатностей, звуження емоційної сфери), так і суб'єктивними проявами, відчуття старості реалізується в специфіці ставлення індивіда до свого старіння, порівняно зі старінням інших людей. Біологічне старіння пов'язано зі змінами організму з віком. Соціальне старіння – як індивід пов'язує старіння з суспільством, поведінкою і виконанням соціальних ролей.

Вікова динаміка психофізіологічних функцій. Вплив фізіологічних чинників проявляється у погіршення процесів сприймання та збереження інформації. У більшості людей на старості погіршується зір. Це зумовлено впливом старіння, різними захворюваннями, особливо послабленням функціонування структурних елементів ока (кришталіка, сітківки, очного яблука). Після 50 років настає загальне погіршення гостроти зору та об'єму перцептивного поля. У період старості в багатьох людей погіршується слух. Залежно від причин кондуктивне і сенсоневралгічне послаблення слуху. Поступово (починаючи з 40-річного віку поступово знижується слухова чутливість у високочастотному діапазоні (1600-4000 Гц).

У старих людей змінюється голос, що проявляється у зростанні його висоти, послабленні мимовільного його регулювання, сповільненні артикуляції при звичайному мовленні, читанні тексту в підвищенні темпу мовлення. Ці зміни спричинені зношеністю м'язів, зменшенням об'єму легень, зубними протезами, палінням. Зниження темпу мовлення пов'язано зі зменшенням обсягу пам'яті та уповільненням когнітивних процесів.

Дослідження **пам'яті** показали, що в період після 70 років страждає механічне запам'ятання, а краще всього зберігається логічна пам'ять. Образна пам'ять слабшає більше ніж змістова, але зберігається краще ніж механічне запам'ятання. Тому провідним видом пам'яті стає змістова, логічна та емоційна. Старі люди сприймають і зберігають менше інформації, повільніше заучують словесний матеріал, ніж молоді. Краще запам'ятовують важливу для них інформацію.

Мислення може не погіршуватися, але швидкість реагувань при виконання інтелектуальних завдань може знижуватися. Основною особливістю інтелекту людей в старості є мудрість – витончене, глибоке проникнення розуму в сутність життя, продукування розважливих міркувань, багатий, корисний досвід. Можуть бути спалахи творчої активності.

В процесі геронтогенезу набуває змін вербальний та невербальний інтелект. На етапі старості зазнає трансформації когнітивна сфера, послаблюються інтелектуальні функції. Погіршення функціонування ЦНС знижує швидкість реагування під час виконання інтелектуальних завдань. Ці зміни можуть бути зумовлені сенильною леменцією (органічне захворювання мозку, яке проявляється в неадекватності мислення). На динаміку інтелектуальної у старості впливають об'єктивні (спадковість) і суб'єктивні (фізичні, соціальні, психологічні) чинники.

Особистісна та емоційна сфера старіючої людини. Розвиваються нові аспекти Я-концепції: збереження сенсу життя, прагнення інтегрувати минуле, теперішнє, майбутнє, сприйняття факту скінченності життя. Втрата автономії та залежність від інших. Позитивні зміни в мотиваційній сфері у зв'язку з виходом на пенсію: до включення до громадської діяльності, заняття домашнім господарством. Потреба в самореалізації проявляється в прагненні передати наступним поколінням духовні, матеріальні цінності. Людям похилого віку приходиться змінювати свої Я-концепції по мірі втрати автономії та більшої залежності від інших у задоволенні своїх потреб. Одні легко пристосовуються, інші важко. Оцінка людиною свого фізичного стану є показником психологічного комфорту. Старіючи, люди починають розмірковувати, скільки їм залишилось жити. Люди відчувають потребу проводити багато часу в роздумах про те, як пройшло життя, оцінити те, що залишиться після себе людям. Отже, важливою є потреба в пошуку сенсу прожитого життя. Продуктивність виступає як турбота старшого покоління про тих, хто прийде на зміну.

У період старості Я-концепція людини є складним утворенням, яке містить інформацію про множину Я-образів, що виникають в результаті самоприйняття і самоуявлення протягом життя. Уявлення про себе літньої людини пов'язане з вибірковістю пам'яті, яка відображаючи події, намагається не порушувати основні особистісні позиції та стратегії.

Гармонійність Я-концепції в цьому віці залежить від інтегрованості особистості в соціальне оточення, безперервності її досвіду як індивідуальності, суб'єкта діяльності. На етапі старості можливі різні відхилення у розвитку особистості. Якщо вона усвідомлює невідповідність Я-концепції своїм актуальним переживанням, це може загрожувати її психічному здоров'ю.

Емоційна сфера. Неконтрольоване посилення афективних реакцій, зміна настрою, вікова депресія (відчуття порожнечі, непотрібності, відсутності інтересу). Розповсюдженим є відчуття стурбованості. Захисним

механізмом може виступати емоційна відстороненість та байдужість. Зростає рівень страхів, в першу чергу з власним безсиллям, та процесами старіння організму. Людина похилого віку відчуває настання смерті, що має глибоко особистий характер. Деякі категорично уникають цієї теми, інші навпаки. Схильність до роздумів, замкнутість, критика оточення – способи боротьби зі страхами. Старіння по різному виявляється у чоловіків та жінок. У більшості людей з'являється тенденція до ексцентричності (дивацтва), знижується чутливість, здатність знаходити вихід зі складних ситуацій, вони часто заглиблюються у свої думки, переживання, тривоги. Люди часто відчувають тривогу, пов'язану з очікуванням смерті, захворюванням, самотністю, фізичною неспроможністю. Їх тривога, як правило, не має конкретних причин. У ній страх поєднується з гнівом, почуттям вини, соромом. Страх може бути зумовлений фізіологічними процесами в організмі, усвідомленням життєвих небезпек, що реально загрожує людині. Різко зростає у літніх людей інтерес до релігії. Емоційна реакція особистості на настання старості може бути різною. Найпоширенішими є такі типи пристосування до неї: конструктивна позиція: людина приймає старість як природне явище, як факт, що завершує її професійну кар'єру; оптимістично ставиться до життя, шукає розваг і контактів з людьми, готова їм допомогти. Залежна позиція, властива людям, які протягом життя не цілком довіряли собі, були слабовольними, пасивними. Старіючи вони активно шукають допомоги, визнання, не одержуючи їх, почувають себе нещасливими. Формується в людей з підвищеною здатністю до супротиву обставинам, ізоляції від них. Позиція ворожості до світу полягає у сварливості, схильності звинувачувати навколишніх і суспільство у своїх життєвих негараздах. Такі люди підозрілі, агресивні, нікому не вірять, не хочуть ні від кого залежати. Відчувають відразу до старості, намагаються більше працювати. Позиція ворожості до себе і негативного ставлення до свого життя. Виражається в пасивності, втраті інтересів, ініціативи, поганому настрої, фаталізмі. Такі люди почувають себе самотніми та непотрібними, а своє життя вважають невдалим. Таким чином, емоційне життя літніх людей суттєво змінюється. Частіше виникають у них негативні переживання, які здебільшого пов'язані із пристосуванням до старості. Однак, і в цьому віці люди переживають позитивні емоції.

Вікова криза періоду пізньої зрілості. Криза «зустрічі зі старістю». Суперечність між життєвими обставинами (зміна соціального статусу) та потребами людини продовжувати соціально значущу діяльність, зберігати своє становище в сім'ї та суспільстві. Криза характеризується

підсумовуванням, інтеграцією та оцінкою минулих стадій розвитку. Основна потреба – переконатися в цінності прожитого життя. У період виходу на пенсію людина здійснює вибір своєї стратегії старіння, перша пов'язана з подальшим прогресивним розвитком особистості, відчуттям суспільної користі; друга – прагнення збереження свого здоров'я. За вибором стратегій пошук стоїть пошук сенсу життя. При успішному вирішенні кризи зникає переконання про старість як період відпочинку, сприймається як період складної внутрішньої роботи і розвитку. При невдалому вирішенні кризи настає загальна ригідність, неоптимальні форми подолання життєвих проблем, боротьба з хворобами.

Завдання для самостійної роботи

1. Навести приклади профілактики старіння, довголіття і творчої життєдіяльності.
2. Розкрийте сутність поняття системна інтеграція особистості
3. Проаналізуйте, від яких чинників залежить динаміка інтелектуальної активності у період пізньої зрілості?

Література: 4; 9; 11; 19; 29; 30; 31; 32; 34.

МАТЕРІАЛ ДО ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

Шкала оцінки психічного розвитку дітей від 4 до 52 тижнів (В. Томова-Манова)

Шкала для оцінки психічного розвитку у грудному віці (від 4 до 52 тижнів) складена з 13 періодів розвитку; кожен період охоплює 4 тижні і показує певний рівень психічного розвитку: 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40, 44, 48, 52 тижні. Кожен період складається з чотирьох показників, які стосуються чотирьох головних аспектів психіки у грудному віці: моторики, сенсорної діяльності, емоційно-соціального розвитку, мовлення. У кожній поділці показники перебувають у точно встановленому порядку: 1 – моторика (М); 2 – сенсорна діяльність (Д); 3 – емоційно-соціальний розвиток (ЕС); 4 – мовлення (М).

4 тижні		
1.	М	Піднімає голову на короткий час
2.	Д	Здрагається і вслуховується у голосний звук
3.	ЕС	Вдивляється в людину, яка нахилилася над нею
4.	М	Виголошує невизначені вигуки і звуки
8 тижнів		
1.	М	Тримає голову, коли взяти дитину на руки
2.	Д	Стежить поглядом за рухомими предметами
3.	ЕС	Усміхається, коли людина говорить про неї
4.	М	Виголошує тихі голосні та горлові звуки
12 тижнів		
1.	М	Тримає голову досить довго, спирається на ноги
2.	Д	Стежить за рухомими предметами, повертаючи голову
3.	ЕС	Пожвавлено реагує на звернення та усмішку людини
4.	М	"Агукає" часто і довго
16 тижнів		
1.	М	Повертає голову на звук
2.	Д	Дістає і хапає висячі іграшки
3.	ЕС	Сміється вголос, коли з нею граються
4.	М	Вимовляє різноманітні звуки
20 тижнів		
1.	М	Повертається зі спини на живіт
2.	Д	Хапає подану іграшку і затримує її
3.	ЕС	По-різному реагує на знайомих і незнайомих людей
4.	М	Розрізняє голос і тон, яким до неї звертаються
24 тижні		
1.	М	Пробує повзати
2.	Д	Сама бере іграшку, яка покладена поруч
3.	ЕС	Вдивляється у своє зображення у дзеркалі
4.	М	Вимовляє випадкові звукосполучення «ма», «ба», «на» та ін.
28 тижнів		
1.	М	Пробує сідати самостійно
2.	Д	Довго грається іграшкою
3.	ЕС	Радіє появі знайомої і приємної людини
4.	М	Промовляє тривалі звукосполучення
32 тижні		
1.	М	Встає тримаючись за опору
2.	Д	Наполегливо дістається до іграшки, яка міститься на відстані

3.	ЕС	Радіє, граючись з дорослими у піжмурки
4.	М	Шукає поглядом предмет, про який запитують
36 тижнів		
1.	М	Йде боком
2.	Д	Стукає одним кубиком об один
3.	ЕС	Задоволено робить «до побачення» рукою
4.	М	Наслідуючи вимовляє звуки і склади
40 тижнів		
1.	М	Ходить тримаючись за руку
2.	Д	По-різному грається різними іграшками
3.	ЕС	Радіє, коли хвалять
4.	М	Виконує прохання дорослого
44 тижні		
1.	М	Ходить за рухомою опорою
2.	Д	Кладе м'ячик (кубик) у коробку
3.	ЕС	Радіє, коли називають ім'я приємної людини
4.	М	Вимовляє звуконаслідування
48 тижнів		
1.	М	Стоїть без опори
2.	Д	П'є самостійно з чашки
3.	ЕС	Незадоволено реагує на заборону
4.	М	Пробує вимовляти перші осмислені слова
52 тижні		
1.	М	Йде самостійно, або трохи тримаючись
2.	Д	Ставить кубики один на один
3.	ЕС	Радіє після виконання поставленого завдання
4.	М	Вимовляє чотири-п'ять осмислених слова

Шкала оцінки психічного розвитку дітей від 1 до 3 років (В. Томова-Манова)

Шкала для оцінки психічного розвитку від 1 до 3 років складається з чотирьох поділок для другого і двох для третього. Кожна поділка включає 6 показників (відповідно до шести сторін психічного розвитку); 4 поділки для другого року – 15, 18, 21, 24 місяці – охоплюють по 3 місяці і кожний показник має величину 0,5 місяця. Для третього року шкала оцінки психічного розвитку побудована з двох поділок, які охоплюють по 6 місяців – 30 міс.; 36 міс.; кожний показник має величину 1 міс. Шість показників шкали для одного-трьох років підпорядковані так: моторика (М), уміння (У), навички (Н), образотворча діяльність (О), емоційно-соціальний розвиток (ЕС), мовлення (М).

15 місяців		
1.	М	Ходить сама, але часто падає
2.	У	Ставить п'ять кубиків один на один
3.	Н	Тримає ложку під час їжі
4.	О	Може тримати олівець і залишає сліди
5.	ЕС	Виконує два завдання за вказівкою дорослого
6.	М	Користується десятьма і більше словами
18 місяців		
1.	М	Ходить стабільно, рідко падає
2.	У	Відтворює побачене в діях з іграшками
3.	Н	Пробує їсти самостійно

4.	О	Креслить спонтанно і старанно
5.	ЕС	Хоче робити все сама
6.	М	Пробує пов'язати два слова у речення
21 місяць		
1.	М	Пробує бігти
2.	У	Кидає м'ячик у коробку (корзину)
3.	Н	Їсть самостійно
4.	О	Креслить в межах аркуша
5.	ЕС	Шукає допомоги в дорослого, коли хтось забирає іграшку
6.	М	Може назвати п'ять зображень на картинці
24 місяці		
1.	М	Сходить і спускається східцями, тримаючись за поручні
2.	У	Перегинає надвоє аркуш паперу
3.	Н	Регулює свої фізіологічні потреби
4.	О	Наслідуючи креслить вертикальні та горизонтальні лінії
5.	ЕС	Вступає у контакт з іншими дітьми
6.	М	Ставить перші питання
30 місяців		
1.	М	Бігає значно краще
2.	У	Розстібає три гудзики
3.	Н	Систематично сповіщає про фізіологічну потребу
4.	О	Креслить криву замкнену лінію
5.	ЕС	Можна впевнити словами відмовитись від чогось
6.	М	Ставить різноманітні питання
36 місяців		
1.	М	Сходить і спускається східцями без опори
2.	У	Вставляє п'ять кубиків один в один
3.	Н	Самостійно роздягається і роззувається
4.	О	Малює кульку, м'ячик, яблуко
5.	ЕС	У іграх відображає навколишнє життя і входить в роль
6.	М	Може переказати простий випадок або оповідання

Матеріали для визначення готовності дитини до навчання в школі Орієнтовний тест шкільної зрілості Керна - Йєрасека

Орієнтовний тест шкільної зрілості Я. Йєрасека є модифікацією тесту А. Керна, складається з трьох завдань. Завдання спрямовані на визначення розвитку тонкої моторики руки, координації зору і руху руки (уміння необхідні для оволодіння письмом). Окрім того, тест дозволяє визначити в загальних рисах інтелектуальний розвиток дитини ("Малюнок чоловічої фігури" по пам'яті). Завдання "Змальовування письмових літер" та "Змальовування групи крапок" виявляють уміння дитини до наслідування зразка. Також завдання дозволяють визначити, чи може дитина зосереджено, не відволікаючись працювати над не досить привабливим завданням. Тест Керна-Йєрасека можна проводити в групі та індивідуально.

Інструкція по застосуванню тесту:

Дитині (групі дітей) пропонують бланк тесту. На першій сторінці бланку містяться дані про дитину (прізвище, ім'я, вік), далі залишено місце для малювання фігури чоловіка, на звороті у верхній лівій частині розміщено зразок літер, у нижній лівій частині – зразок групи крапок. Права частина аркушу залишена для відтворення зразків дитиною. Олівець

має знаходитись по центру, на рівній відстані від обох рук (у випадку, якщо дитина працює лівою рукою, експериментатор здійснює замітку). Бланк розміщений перед досліджуваним чистою стороною.

Обладнання: чистий аркуш паперу, зразок для копіювання, ручка.

Завдання 1. Намалювати людину.

Інструкція: «Візьми цей аркуш паперу і намалюй людину, чоловіка. Малюй так, як це тобі вдається».

Більше ніяких пояснень, допомоги при виконанні, звертання уваги на помилки та недоліки малюнка не допускається. Якщо діти починають розпитувати, експериментатор обмежується фразою "Малюй так, як зможеш". Інколи виникають питання, чи можна малювати жінку, в цьому випадку слід пояснити, що всі малюють чоловіка, тому їм також потрібно малювати чоловіка. Якщо дитина почала малювати жінку, то можна дозволити домалювати її, а потім попросити, щоб намалювала поряд чоловіка. Після завершення малюнка дітям говорять, щоб вони повернули лист паперу на зворотній бік.

Завдання 2. Наслідування письмових літер.

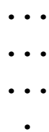
На аркуші нелінованого паперу написано як зразок фразу: «Я їм суп», або «Її дано чай».

Інструкція: «Подивись уважно, як тут написано літери, спробуй написати такі ж літери і точно так. Добре подивись, як це написано, а поряд напиши так само». Пропонується скопіювати фразу "Я їм суп" написану прописними літерами.

Якщо дитина невдало угадала довжину фрази, одно слово не помістилося в лінії, слід звернути увагу, що це слово можна написати вище, або нижче.

Завдання 3. Змальовування групи крапок

Дослідник малює п'ятикутник у вигляді крапок і пропонує дитині скопіювати цей зразок:

Інструкція: «Подивись уважно на ці крапки і намалюй так само».

Необхідно показати, де дитина повинна малювати, оскільки у деяких дітей можливе послаблення уваги. Під час виконання завдань необхідно слідкувати за ними, здійснювати короткі записи про їх дії. Звертати увагу, на те, якою рукою малює майбутній школяр (правою чи лівою), чи перекладає олівець з однієї руки до іншої.

Інтерпретація результатів тесту

Завдання 1. Малюнок чоловічої фігури

Результати оцінюються за п'ятибальною шкалою (1- вищий бал, 5 - нижчий бал)

1 бал. Виставляється при виконанні наступних умов: намальована фігура має голову, тулуб, кінцівки. Голова з тулубом з'єднана за допомогою ший, і вона не більша за тулуб. На голові є волосся (можливо його закриває шапка чи капелюх), вуха, на обличчі — очі, ніс і рот. Руки закінчені кистю з п'ять пальців. Ноги внизу відігнуті. Одяг чоловічий. Фігуру намальовано з використанням так званого синтетичного способу (голова, шия, тулуб, руки, ноги зображені відразу, як єдине ціле, а не складаються з окремих завершених частин). При такому способі зображення фігуру можна обвести одним контуром, не відриваючи олівця від паперу. На відміну від синтетичного, більш примітивний аналітичний спосіб малювання полягає у зображенні окремо кожної складової частини фігури. Так, наприклад, спочатку малюють тулуб, а потім до нього прикріплюють руки і ноги.

2 бали. Виконання всіх попередніх вимог, крім синтетичного способу зображення. Три недостатні частини (шия, волосся, один палець руки, але не частина обличчя) можуть бути виключені з вимог, якщо це врівноважується синтетичним способом зображення.

3 бали. Фігура повинна мати голову, тулуб і кінцівки. Руки чи ноги намальовані подвійною лінією (об'ємні). Допускається відсутність шиї, вух, волосся, одягу, пальців і ступні.

4 бали. Примітивний малюнок з головою і тулубом. Кінцівки (досить однієї пари) виражені лише однією лінією.

5 балів. Бракує чіткого зображення тулуба чи обох кінцівок ("головоніжка"), каракулі.

Завдання 2. Наслідування письмових літер

1 бал. Задовільне наслідування написаному зразку. Літери перевищують розмір літер зразка не більше ніж у два рази. Початкова літера має помітну висоту великої літери. Добре з'єднання літер у словах. Переписана пропозиція чи безглузді склади не відхиляються від горизонтальної лінії більше, ніж на 30 градусів.

2 бали. Розбірливе наслідування написаної пропозиції чи складів. Величина літер і дотримання горизонтальності не враховуються.

3 бали. Очевидне розчленовування напису мінімум на дві частини. Можна розібрати, принаймні, чотири літери зразка.

4 бали. На зразок схожі, принаймні, дві літери. Відтворений зразок ще створює лінію напису.

5 балів. Черкання.

Завдання 3. Змальовування групи крапок

1 бал. Майже досконало виконано наслідування зразка. Допускається незначне відхилення однієї крапки з ряду чи стовпчика. Зменшення малюнку припустиме, збільшення не повинно бути більше, ніж на половину. Зображення має бути зображено паралельно зразку.

2 бали. Кількість і розташування крапок має відповідати зразку. Можна допустити відхилення навіть трьох крапок на половину ширини проміжку між рядами чи стовпчиками.

3 бали. В цілому, за своїм контуром, зображення схоже на зразок. За висотою і шириною воно не перевершує його більше, ніж удвічі. Число крапок може не відповідати зразку, але їх не має бути більше двадцяти чи менше семи. Допускається будь-який поворот, навіть на 180градусів.

4 бали. Контур малюнка не відповідає зразку, але складається з крапок. Розміри зразка і число крапок не враховується. Інші форми (наприклад, лінії) не допускаються.

5. балів. Каракулі.

Таблиця 4

Нормативні показники за графічним субтестом

Вище середнього	Середні	Нижче середнього	Нижче норми
Від 3 до 6 балів	Від 7 до 9 балів	Від 9 до 11 балів	Від 12 до 15 балів

Готовими до шкільного навчання вважаються діти, що одержали по графічному субтесту від 3 до 6 балів. Група дітей, що одержала від 7 до 9 балів характеризується середнім рівнем розвитку готовності до шкільного навчання. Діти, що одержали 12-15 балів, мають потребу в ретельному індивідуальному обстеженні інтелектуальної сфери, рівня розвитку особистісних, мотиваційних якостей.

Тест «Графічний диктант» (Д.Б. Ельконін)

Методика спрямована на визначення уміння уважно слухати і точно виконувати найпростіші вказівки дорослого, орієнтуватися на систему умов задачі, переборюючи відволікаючий вплив побічних чинників.

Обладнання: аркуш у клітинку, на якому на відстані 4 клітинки від краю поставлені по вертикалі 3 крапки одна під одною на відстані 7 клітинок одна від одної, олівець для дитини.

Інструкція 1: «Подивися на цей аркуш із крапками. Візьми у праву руку олівець і приготуйся малювати лінію. Я говоритиму, в яку сторону і на скількох клітинках провести лінію. Проводь тільки ті лінії, про які я говоритиму. Коли проведеш лінію, чекай, поки я не скажу, куди направити наступну. Кожну нову лінію починай там, де закінчилася попередня, не відриваючи олівця від паперу».

Перше завдання — тренувальне. «Постав олівець на верхню крапку. Малою лінію: одна клітинка вниз. Не відривай олівця од паперу. Тепер одна клітинка праворуч. Одна клітинка вгору. Одна клітинка праворуч. Одна клітинка вниз. Одна клітинка праворуч. Одна клітинка вгору. Одна клітинка праворуч. Одна клітинка вниз. Далі продовжуй малювати такий самий візерунок»

Якщо дитина не зрозуміла завдання, їй підказують, виправляють допущені помилки. При малюванні наступних візерунків такий контроль знімається. Під час диктування слід робити достатні паузи, щоб дитина встигала закінчити попередню лінію.

На самостійне продовження візерунку дається півтори-дві хвилини.

Інструкція 2: «Тепер постав олівець на наступну крапку. Одна клітинка вгору. Одна клітинка праворуч. Одна клітинка вгору. Одна клітинка праворуч. Одна клітинка вниз. Одна клітинка праворуч. Одна клітинка вниз. Одна клітинка праворуч. Далі продовжуй малювати цей візерунок»

Заключний візерунок.

Інструкція 3: «Постав олівець на останню крапку. Три клітинки вгору. Одна клітинка праворуч. Дві клітинки вниз. Одна клітинка праворуч. Дві клітинки вгору. Одна клітинка праворуч. Три клітинки вниз. Одна клітинка праворуч. Дві клітинки вгору. Одна клітинка праворуч. Дві клітини вниз. Тепер продовжуй малювати цей візерунок».

Інтерпретація результатів.

Тренувальний візерунок не оцінюється.

Слабкий рівень: слухає не уважно, відволікається, припускається помилок у всіх серіях, не може продовжити візерунок самостійно, жоден із двох візерунків не відповідає тому, що було продиктовано.

Середній рівень: слухає, але іноді відволікається, допущено 1—2 помилки під час диктування, може самостійно продовжити візерунок, але з помилками.

Добрий рівень: уважно слухає, після тренувальної серії не допущено помилок під час диктування, самостійно продовжує візерунок, може допустити 1—2 помилки, що самостійно виявить.

Високий рівень: уважно слухає, не відволікається на додаткові подразники, чітко виконує всі завдання, не

Проективна методика «Малюнок сім'ї»

Мета: виявлення особливостей сімейних відносин.

Завдання: на основі виконання зображення, відповідей на питання оцінити особливості сприйняття і переживань дитиною відносин у сім'ї.

Інструкція 1: "Намалюй свою сім'ю".

При цьому не рекомендується пояснювати, що означає слово "сім'я", якщо виникають питання "що намалювати?", слід лише ще раз повторити інструкцію.

При індивідуальному обстеженні час виконання завдання триває 30 хвилин. При груповому виконанні тесту час частіше обмежують в межах 15-30 хвилин.

Інструкція 2: "Намалюй свою сім'ю, де всі зайняті звичною справою".

Інструкція 3: "Намалюй свою сім'ю, як ти її собі уявляєш".

Інструкція 4: " Намалюй свою сім'ю, де кожен член сім'ї зображений у вигляді фантастичної істоти".

Інструкція 5: "Намалюй свою сім'ю у вигляді метафори, якогось образу, символу, який виражає особливості вашої сім'ї".

При індивідуальному тестуванні слід відзначати в протоколі наступне:

- 1) послідовність малювання деталей;
- 2) паузи більше 15 секунд;
- 3) стирання деталей;
- 4) спонтанні коментарі дитини;
- 5) емоційні реакції та їх зв'язок з малюнком;
- 6) порядок появи персонажів;
- 7) час початку та завершення роботи;
- 8) ускладнення при зображенні того чи іншого персонажу.

На малюнку необхідно підписати персонажі. Після виконання завдання слід прагнути одержати максимум додаткової інформації вербальним шляхом.

Задаються питання:

1. Скажи, хто тут зображений?
2. Де вони знаходяться?
3. Що вони роблять? Хто це придумав?
4. Їм весело чи сумно? Чому?
5. Хто з намальованих людей найщасливіший? Чому?
6. Хто з них нещасний? Чому?

Останні два питання провокують дитину на відкрите обговорення почуттів, що не кожна дитина схильна робити. Тому, якщо вона не відповідає на них або відповідає формально, не слід наполягати на відповіді.

При опитуванні психолог повинен з'ясувати зміст намальованого: почуття до окремих членів сім'ї, чому дитина не намальовала кого-небудь з членів сім'ї (якщо так відбулося). Слід уникати прямих питань, не наполягаючи на відповіді, оскільки це може викликати тривогу, захисні реакції. Часто продуктивними виявляються проектні питання (наприклад: "Якби замість пташки була намальована людина, то хто б це був?", "Хто б виграв у змаганнях між братом і тобою?" і т.п.).

Можна задати дитині для вибору рішення 6 ситуацій: три з них повинні виявити негативні переживання до членів сім'ї, три – позитивні.

1. Уяви собі, що ти маєш два квитки до цирку. Кого б ти покликав з собою?
2. Уяви, що вся твоя сім'я йде в гості, але хтось один з вас захворів і повинен залишитися удома. Хто він?
3. Ти будуєш з конструктора будинок (вирізаєш паперове плаття для ляльки), і тобі щось не вдається. Кого ти покличеш на допомогу?
4. Ти маєш квитків (на один менше, ніж членів сім'ї) на цікаву кінокартину. Хто залишиться удома?
5. Уяви собі, що ти потрапив на безлюдний острів. З ким би ти хотів там жити?
6. Ти одержав в подарунок цікаве лото. Вся сім'я сіла грати, але вас однією людиною більше, ніж потрібно. Хто не буде грати?

Для проведення інтерпретації необхідно знати:

- 1) вік дитини;
- 2) склад сім'ї, вік братів і сестер;

3) якщо можливо, мати дані про поведінку дитини в сім'ї, дошкільному закладі чи школі.

Схема обробки тесту «Малюнок сім'ї»: 1. Загальний розмір малюнка, оцінка загальної структури. 2. Кількість членів сім'ї. 3. Відповідні розміри членів сім'ї. 4. Відстань між членами сім'ї, наявність певних ознак, предметів між ними. 5. Наявність тварин. 6. Вид зображення: схематичне зображення, реалістичне зображення, естетичне зображення інтер'єру, на фоні пейзажу, метафоричне зображення в рухах, в дії відмова від зображення. 7. Міра прояву позитивних емоцій (в балах 1,2,3...). Міра прояву негативних емоцій (в балах 1,2,3...). Міра акуратності виконання (в балах 1,2,3...).

При виконанні завдання по даних інструкціях оцінюється наявність або відсутність спільних зусиль в тих або інших ситуаціях, які зображені, яке місце займає сама дитина, що виконує тест.

Інтерпретація тесту "Малюнок сім'ї"

Відсутність

власного зображення – відчуття відчуженості в сім'ї;
кого-небудь із членів сім'ї – мала значущість для дитини, конфлікт, негативне ставлення.

Наявність членів сім'ї, які відсутні в реальності – сприйняття своєї сім'ї недостатньою, ушкодженою.

Включення домашніх тварин – недостатність спілкування, потреба в емоційному теплі.

Співвідношення "вище" – "нижче" (за ростом чи розміщенням) – відношення домінування, покори.

Особливо мілке зображення себе – подавленість, гіперопіка;

батьків – уявлення про малу значущість;

брата чи сестри – конкурентні відносини.

Особливо збільшене зображення себе – претензія на головну роль в сім'ї;

батьків – уявлення про значущість в сім'ї;

брата чи сестри – уявлення про його (її) домінуючу роль в сім'ї.

Звернення членів сім'ї один до іншого, близьке розміщення в просторі, контакт рук – тісні емоційні контакти в сім'ї.

Надмірно щільне розміщення фігур – дуже тісні зв'язки в сім'ї, потреба в емоційній близькості.

Віддаленість

всіх членів сім'ї одного від іншого – розрізненість членів сім'ї, слабкі емоційні контакти між ними;

одного з членів сім'ї від інших – слабкий зв'язок з рештою членів сім'ї;

себе від решти членів сім'ї – відчуття власної ізолюваності в сім'ї.

Розміщення дітей і дорослих окремими групами – послаблення емоційних зв'язків між дітьми і батьками.

Ізолюваність

зображення сім'ї від решти простору на листі – замкнуте життя сім'ї, ізолюваність від соціального оточення;

всіх членів сім'ї один від одного: розподіл лініями, розміщення в різних кімнатах – порушення внутрішньо сімейних контактів;

одного з членів сім'ї розподіл лініями, розміщення в різних кімнатах – конфліктні відношення з цим членом сім'ї; його висока ізолюваність в сім'ї;

себе – відчуття власного відчуження.

Положення та вирази обличчя членів сім'ї, деталі – інтерпретуються

як в методиці "Малюнок людини", стосовно сприйнятого дитиною.

Зображення члена сім'ї зі спини чи в профіль, відвернутим від решти – конфліктні відносини з цим членом сім'ї.

Зображення себе зі спини чи в профіль, відвернутим від решти – конфліктне ставлення до сім'ї в цілому, відчуття нехтування членів сім'ї.

Не акуратне, схематичне зображення порівняння за методикою "Малюнок людини";
всіх членів сім'ї чи більшості з них – відсутність емоційної прив'язаності до сім'ї, конфліктне ставлення;
одного з членів сім'ї – негативне чи конфліктне ставлення до цього члена сім'ї;
себе – відчуття власної малозначущості в сім'ї, відчуження.

Штрихування, чисельні лінії, стирання, виправлення, надмірний натиск – при зображенні:

всіх членів сім'ї чи більшості з них – напружена емоційна атмосфера в сім'ї;
одного з членів сім'ї – напружене, конфліктне чи амбівалентне ставлення до цього члена сім'ї;
себе – неблагополучне емоційне самовідчуття в сім'ї.

Агресивна символіка – кулак, піднята рука, гострі нігті, зброя, гостра зброя в руках; зуби – вербальна агресія даного члена сім'ї.

Велика кількість предметів: меблів, речей – недостатність емоційного спілкування в сім'ї.

На підставі особливостей зображення можна визначити:

1. Міру розвитку образотворчої культури, стадію образотворчої діяльності, на якій знаходиться дитина. Примітивність зображення, або чіткість і виразність образів, витонченість ліній, емоційна виразність – ті характерні риси, на основі яких можна розрізнити малюнки;

2. Особливості стану дитини під час малювання. Наявність сильного штрихування, маленькі розміри часто свідчать про несприятливий фізичний стан дитини, напруженість, скутість і т.п. Великі розміри, застосування яскравих кольорових відтінків часто говорять про зворотне: хороший настрій, розкутість, відсутність втоми.

3. Особливості сімейних відносин і емоційне самопочуття дитини можна визначити за мірою прояву позитивних емоцій у членів сім'ї, їх близькості (стоять поряд, взявшись за руки, роблять щось разом, або хаотично зображені на площині листа, далеко стоять один від одного, сильно виражені негативні емоції і т.д.).

При інтерпретації результатів слід звертати увагу, коли досліджуваний зображує меншу чи більшу сім'ю, ніж насправді (автори методики вважають, що це вказує на функціонування певних захисних механізмів – чим більше невідповідностей, тим більше невдоволення існуючою ситуацією).

Методика "Малюнок сім'ї" доступна і зручна в застосуванні в умовах психологічного консультування, володіє значущістю з погляду вибору тактики діяльності психолога-консультанта по психологічній корекції порушень міжособистісних відносин, оскільки дає уявлення про суб'єктивну оцінку дитиною своєї сім'ї, свого місця в ній, про відносини з іншими членами сім'ї. У малюнках діти можуть виразити те, що ним важко буває висловити словами, тобто мова малюнка відкритіша та щиро передає сенс зображеного, ніж у вербальній формі.

Особливо доцільним є застосування методики "Малюнок сім'ї" в старшому і молодшому дошкільному віці, оскільки отримані за допомогою цього результати мало залежать від здатності дитини вербалізувати свої переживання, від здібності до інтроекції, від здатності "вжитися" в уявну ситуацію, тобто від тих особливостей психічної діяльності, які істотні при виконанні завдань, заснованих на вербальній техніці.

Методика дослідження акцентуацій характеру (опитувальник Х. Шмішека)

Методика спрямована на діагностику типу акцентуацій характеру. Тест включає 10 шкал у відповідності до десяти виокремлених К. Леонгардом акцентуованих типів особистості, включає 88 запитань.

Інструкція: «Пропонуємо Вам відповісти на наведені нижче питання. Намагайтеся відповідати відразу, не задумуючись. Пам'ятайте, що правильних чи неправильних відповідей тут немає. Ви можете відповісти «так» або «ні».

Текст опитувальника

1. У тебе переважно веселий, безтурботний настрій?
2. Ти чутливий до образ?
3. Чи легко ти можеш розплакатися?
4. Ти багато разів перевіряєш, чи є помилки в твоїй роботі?
5. Ти такий же сильний, як твої однолітки?
6. Чи легко ти переходиш від радості до суму і навпаки?
7. Ти любиш бути головним у грі?
8. Бувають дні, коли ти без причини сердитий?
9. Ти відповідальна людина?
10. Ти завжди намагаєшся добросовісно виконувати завдання вчителів?
11. Чи умієш ти вигадувати нові ігри?
12. Чи швидко забуваєш образи?
13. Чи вважаєш себе добрим, вмєш співчувати?
14. Коли ти опускаєш листа до поштової скриньки, чи перевіряєш, проводячи рукою по скриньці, що лист потрапив до скриньки?
15. Чи прагнеш завжди бути в числі кращих учнів у класі, спортивній секції?
16. Чи було тобі страшно у дитинстві під час грози або при зустрічі з незнайомою собакою?
17. Чи вважають тебе товариші занадто старанним і акуратним?
18. Чи залежить твій настрій від зовнішніх обставин (домашніх та шкільних справ)?
19. Чи можна сказати, що більшість твоїх знайомих тебе люблять?
20. Чи часто у тебе буває почуття сильного внутрішнього неспокою, почуття очікування біди, неприємностей?
21. Чи часто у тебе буває пригнічений настрій?
22. Чи була у тебе, хоча б раз, нервова істерика чи нервовий зрив?
23. Чи важко тобі довго сидіти на одному місці?
24. Якщо по ставленню до тебе несправедливо повелися, чи енергійно ти відстоюєте свої інтереси?
25. Чи приходилось тобі коли-небудь проявляти жорстокість до тварин (стріляти з рогатки у котів)?
26. Чи дратує тебе, якщо дома скатертину, або фіранка висять нерівно?
27. Чи боявся в дитинстві залишатись сам удома ?
28. Чи часто у тебе бувають коливання настрою без причин?
29. Ти – один із кращих учнів у класі?
30. Чи можеш бути абсолютно безтурботно веселим?
31. Чи швидко ти впадаєш у гнів, чи починаєш сердитися?
32. Чи буває інколи, що ти відчуваєш себе абсолютно щасливим?
33. Ти умієш розвеселяти друзів?
34. Говориш зазвичай, людям свою думку достатньо відверто, прямо та недвозначно?
35. Чи важко тобі переносити вигляд крові? Чи викликає це неприємні відчуття?
36. Ти залюбки виконуєш шкільні доручення?

37. Чи вступаєш на захист осіб, з якими несправедливо повелися?
38. Тобі неприємно зайти до пустої темної кімнати?
39. Тобі більше подобається повільна і точна робота, ніж швидка і не така точна?
40. Чи легко ти знайомишся з людьми?
41. Ти залюбки вступаєш в концертах, вечорах?
42. Ти коли-небудь втікав з дому?
43. Чи буває так, що після конфлікту, образи, ти так стурбований, що йти до школи здається неможливим?
44. Чи здається тобі життя тяжким?
45. Чи можеш ти при невдачі посміятися над собою?
46. Чи намагаєшся ти помиритися, якщо посварилися не по твоїй провині?
47. Чи любиш ти тварин?
48. Виходячи з дому, ти повертався, щоб переконатися, чи не сталося чого-небудь?
49. Чи непокоїть тебе інколи думка, що з тобою, або з твоїми близькими може трапитись щось страшне?
50. Твій настрій залежить від погоди?
51. Чи важко тобі відповідати в класі, навіть, якщо знаєш питання?
52. Чи можеш ти, коли сваришся на кого-небудь, розпочати бійку?
53. Чи подобається тобі бути серед друзів?
54. Якщо у тебе щось не вдається, чи можеш прийти у відчай?
55. Чи можеш організувати гру, роботу?
56. Чи наполегливо прагнеш до мети, якщо на шляху є перешкоди?
57. Чи плакав, коли-небудь, читаючи книгу чи переглядаючи кінофільм?
58. Чи буває так, що важко заснути від яких-небудь турбот?
59. Ти підказуєш, чи даєш списувати?
60. Ти боїшся пройти ввечері один по темній вулиці?
61. Чи стежиш за тим, щоб кожна річ знаходилась на одному й тому ж місці?
62. Чи буває, що ти лягаєш спати з добрим настроєм, а просинаєшся з поганим?
63. Чи вільно відчуваєш себе з незнайомими ровесниками (в новому класі, групі)?
64. Чи бувають у тебе головні болі?
65. Чи часто ти смієшся?
66. Чи можеш бути привітним з тим, кого явно не цінуєш, не любиш, не поважаєш?
67. Чи можеш зробити багато справ за один день?
68. Чи часто проявляють несправедливість по відношенню до тебе?
69. Ти любиш природу?
70. Виходячи з дому, чи лягаючи спати, ти перевіряєш, чи заперті двері, виключене світло?
71. Чи вважаєш себе боязким?
72. Чи змінюється твій настрій за святковим столом?
73. Чи приймаєш участь у драматичних гуртках, любиш читати вірші зі сцени?
74. Чи буває без причини похмурий настрій, коли ні з ким не хочеться розмовляти?
75. Чи буває інколи, що ти думаєш про майбутнє зі смутком?
76. Чи бувають раптові переходи від радості до смутку?
77. Чи вмієш ти розважати гостей?
78. Ти тривалий час ображаєшся, сердишся?
79. Чи сильно ти переживаєш, коли неприємності трапилися у твоїх друзів?
80. Чи будеш через помилку, помарку переписувати лист у зошиті?
81. Чи вважаєш себе недовірливим?
82. Чи часто сняться страшні сни?
83. Чи виникало бажання стрибнути у вікно чи кинутися під машину?
84. Чи стає тобі весело, коли всі навколо веселяться?

85. Якщо у тебе неприємності, то чи можеш про них забути, не думати про них постійно?
 86. Ти можеш раптово стати не стриманим, розв'язним?
 87. Ти зазвичай говориш мало, мовчазний?
 88. Чи міг би ти, приймаючи участь у драматичному гуртку, спектаклі, наскільки ввійти в роль, що забути, який ти є насправді?

Опрацювання результатів та їх інтерпретація

Ключ:

1. Гіпертимний: «+»: 1, 11, 23, 33, 45, 55, 67, 77; «-»: немає.
2. Застрагаючий: «+»: 2, 10, 24, 34, 37, 56, 68, 78, 81; «-»: 12, 46, 59.
3. Педантичний: «+»: 4, 14, 17, 26, 39, 58, 61, 70, 80, 83; «-»: 36.
4. Емотивний: «+»: 6, 9, 13, 35, 47, 57, 69, 79; «-»: 25.
5. Тривожний: «+»: 16, 27, 38, 49, 60, 71, 82; «-»: 5.
6. Циклотимний: «+»: 6, 18, 28, 40, 50, 62, 72, 84; «-»: немає.
7. Збудливий: «+»: 8, 15, 19, 31, 42, 52, 64, 74; «-»: немає.
8. Дистимічний: «+»: 21, 43, 44, 75, 87; «-»: 30, 53, 65.
9. Демонстративний: «+»: 7, 15, 19, 29, 41, 63, 66, 73, 85, 88; «-»: 51.
10. Екзальтований: «+»: 10, 32, 54, 76; «-»: немає.

Використовуючи ключ, підраховуємо суму «сирих» балів за кожною шкалою. Помноживши показники «сирого» бала на коефіцієнт, отримаємо тип акцентуації.

Максимальний бал після множення – 24.

Показник від 12 до 19 балів вказує на тенденцію до того чи іншого типу акцентуації. Показник від 20 до 24 балів вказує на яскраво виражену акцентуацію певного типу.

№ шкали	Тип акцентуацій	Коефіцієнт	«Сирі» бали	Показник акцентуацій
1	Гіпертимний	3		
2	Застрагаючий	2		
3	Педантичний	2		
4	Емотивний	3		
5	Тривожний	3		
6	Циклотимний	3		
7	Збудливий	3		
8	Дистимічний	3		
9	Демонстративний	2		
10	Екзальтований	6		

Характеристика типів акцентуацій

Гіпертимний тип. Люди цього типу характеризуються контактністю, комунікабельністю, активним проявом міміки і жестів. З оточуючими виникають конфлікти з приводу безвідповідального ставлення до обов'язків. Вони часто бувають ініціаторами конфліктів, ображаються, коли їм роблять зауваження. Позитивні риси: енергійність, ініціативність, оптимізм, жага до діяльності. Негативні риси: схильність до аморальних вчинків, підвищена вразливість, безвідповідальне ставлення до роботи, легковажність. Важко переносять умови дисципліни, монотонну діяльність, самотність. У гіпертимних підлітків проявляється прагнення до самостійності і незалежності. Часті конфлікти з батьками і педагогами з приводу спроби дорослих їх контролювати. Вони протестують проти правил і розпорядків, що обмежують їх свободу.

Дистимічний тип. Для даного типу притаманна низька контактність, песимістичний настрій. Такі люди рідко вступають в конфлікти, ведуть замкнений спосіб життя. Вони високо цінують друзів і готові їм підчинятися. Позитивні риси: відповідальність, загострене почуття справедливості, сумлінність. Негативні риси: пасивність, загальмованість мислення, індивідуалізм.

Циклоїдний тип. Часті зміни настрою, манери спілкування. Характеризуються зміною гіпертимних та дистимічних станів. Під час піднесення настрою поводять себе як гіпертиміки (проявляється неприйняття одноманітного, розміреного життя, прагнення до спілкування з ровесниками), під час спаду, як дистиміки (замкнений спосіб життя, відповідно до настрою все набуває песимістичного забарвлення). На зауваження часто відповідають роздратовано, грубо, гнівно, внутрішнє відчуття розпачу.

Збудливий тип. Низька контактність у спілкуванні, гальмування вербальних і невербальних реакцій. Занудливі, похмурі, схильні до хамства, конфліктів, сварок. В емоційно спокійному стані вони сумлінні, акуратні, люблять тварин, дітей. Однак під час збудження вони погано контролюють свою поведінку.

Застрагаючий тип. Помірне спілкування, схильність до повчань. У конфліктах – ініціатор. Прагне досягти високих показників у будь-якій справі, має підвищену вимогливість до себе. Чутливий до соціальної справедливості, разом з тим підозрілий, недовірливий, образливий, інколи надзвичайно самовпевнений, ревнивий.

Педантичний тип. В конфлікти вступає рідко, пасивна сторона. Позитивні риси: сумлінність, акуратність, надійність. Негативні риси: формалізм.

Тривожний тип. Низька контактність, невпевненість, мінорний настрій. Рідко вступає в конфлікти. Позитивні риси: товариськість, самокритичність, сумлінність.

Емотивний тип. Надають перевагу спілкуванню у вузькому колі людей, з якими встановлені добрі стосунки. Рідко вступають в конфлікти. Образливі. Позитивні якості: доброта, емпатійність, почуття обов'язку, старанність, ретельність. Негативні риси: надмірна чутливість, плаксивість.

Демонстративний тип. Легкість встановлення контактів, прагнення до влади, лідерства, похвали. Добре адаптується до людей, має схильність до інтриг. Дратують оточення самовпевненістю і високими вимогами, провокують конфлікти. Позитивні якості: галантність, артистичність, здатність захопити інших, неординарність мислення та вчинків. Негативні риси: егоїзм, лицемірство, хвалькуватість, зухвальство.

Екзальтований тип. Висока контактність, закоханість, балакучість. Дуже часто сперечаються, але не доводять до конфліктів. У конфліктах бувають як пасивні так і активні. Уважні до близьких, родичів, альтруїстичні, емпатійні, мають добрий смак, виявляють яскраві почуття. Негативні риси: схильні перебувати під впливом швидкоплинних настроїв, та впадати в паніку.

ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ

1. Яке з наведених нижче висловлювань найчіткіше і найповніше розкриває поняття вікової психології? Вікова психологія – це:

- А) наука про закономірність розвитку психіки дитини і дорослої людини;
- Б) галузь психологічної науки, що вивчає індивідуальний розвиток людської психіки в онтогенезі та обумовлені віком особливості, тенденції, процеси;
- В) галузь психологічної науки про загальні закономірності, вікові та індивідуальні особливості розвитку дорослої людини;
- Г) наука про психічний розвиток і психологічні особливості дітей різного віку.

2. Предметом вікової психології є:

- А) психологічні закономірності навчання і виховання дітей різного віку;
- Б) особливості психічного розвитку людини при переході від одного вікового етапу до іншого;
- В) особливості індивідуального психічного розвитку людини;
- Г) психологічні особливості формування особистості дитини у процесі навчання.

3. Тактика дослідження, при якій залучаються різні піддослідні на різних вікових етапах в один час:

- А) поперечні зрізи;
- Б) порівняльний метод;
- В) повздовжні зрізи;
- Г) комплексний метод.

4. Цілеспрямована фіксація певних фактів за певним планом, без втручання в перебіг подій це:

- А) експеримент;
- Б) бесіда;
- В) анкетування;
- Г) спостереження.

5. Одним із завдань вікової психології на сучасному етапі є:

- А) визначення механізмів і закономірностей засвоєння соціокультурного досвіду;
- Б) нагромадження фактів розвитку пізнавальних процесів, особистісної сфери і систематизація за часовим принципом;
- В) виявлення та опис закономірностей інтелектуального та особистісного розвитку;
- Г) визначення зв'язку між інтелектуальним та особистісним розвитком

6. Згідно до культурно-історичної концепції, вищі психічні функції проявляються:

- А) спочатку як колективна діяльність, другий раз, як індивідуальна діяльність, інтрапсихічна функція;
- Б) спочатку, як внутрішній спосіб мислення, другий раз, як колективна діяльність;
- В) в довільності пізнавальних процесів: пам'яті, мислення, уяви;
- Г) в колективній, соціальній діяльності.

7. Вищі психічні функції – це функції:

- А) що виникають у представників класу приматів;
- Б) психічні особливості, що характерні для найбільш особистісно розвинених людей;
- В) соціально обумовлені, опосередковані знаком, довільні, усвідомлені та існуючі в системі інших психічних функцій процеси;
- Г) пов'язані з розвитком мовлення.

8. Автор теорії рекапітуляції, згідно до якої дитина повторює основні етапи еволюційного розвитку є:

- А) Дж. Брунер;
- Б) Г.-С. Холл;
- В) К. Бюлер;
- Г) З.Фрейд.

9. Представники якого напрямку надавали перевагу провідного впливу середовища на розвиток дитини:

- А) біологізаторського;
- Б) біхевіористського;
- В) соціалогізаторського;
- Г) гуманістичного.

10. Згідно до положень психоаналітичної теорії, латентний період розвитку дитячої сексуальності спостерігається у віці:

Г) систему взаємодії людини зі світом.

24. Під гетерохронністю розвитку розуміють:

- А) розвиток темпів дозрівання, що складають одну і ту ж функціональну систему;
- Б) різницю в темпах розвитку в одній функціональній системі;
- В) непостійність темпів розвитку в одній функціональній системі;
- Г) однорідність темпів розвитку в одній функціональній системі.

25. Період найбільшої чутливості до розвитку певних якостей та педагогічних впливів – це:

- А) зона найближчого розвитку;
- Б) сензитивний період розвитку;
- В) криза психічного розвитку;
- Г) стабільний період розвитку.

26. Темпи розвитку є непостійні, це визначається поняттям:

- А) нерівномірність;
- Б) гетерохронність;
- В) пластичність;
- Г) сензитивність

27. Криза психічного розвитку – це:

- А) складні періоди життя людини;
- Б) періоди, коли дитина стає важковиховуємою;
- В) періоди, які характеризуються швидкими, різкими змінами у розвитку особистості;
- Г) періоди пов'язані з якісними перетвореннями у соціальних відносинах, свідомості, особистості.

28. Соціальна ситуація розвитку – це:

- А) умови, в яких розвивається дитина;
- Б) система ставлення суб'єкта до соціальної дійсності;
- В) взаємозв'язки людини з соціальним оточенням, які на певному віковому етапі впливають на розвиток;
- Г) особливості взаємовідносин з оточенням.

29. Яку діяльність називають провідною:

- А) найулюбленішу, найцікавішу для дитини діяльність;
- Б) діяльність, у зв'язку з якою відбуваються найголовніші зміни у психіці дитини і підготовка до нового етапу у розвитку дитини;
- В) діяльність, яка посідає найбільше місце у житті дитини;
- Г) діяльність, яка є найоптимальнішою для психічного розвитку на даному етапі, зумовлює зміни в психічних процесах особистості.

30. Періодизація психічного розвитку Д.Б. Ельконіна базується на таких ознаках:

- А) провідна діяльність, тип поведінки, емоційні стани;
- Б) соціальна ситуація розвитку, провідна діяльність; новоутворення, вікові кризи;
- В) соціальна ситуація розвитку, провідна діяльність, особистісні якості;
- Г) провідна діяльність, кризи вікового розвитку.

31. Психічні та соціальні зміни, які виникають на даному етапі розвитку і визначають його подальший перебіг є:

- А) провідна діяльність;
- Б) соціальна ситуація розвитку;
- В) психологічні новоутворення;
- Г) психологічна структура.

32. Прояв кризи новонародженості характеризується:

- А) фізіологічною втратою ваги;
- Б) соціальною адаптацією дитини до оточення;
- В) фізіологічним пристосуванням до змінних умов середовища;
- Г) безумовно рефлекторною діяльністю.

33. «Комплексом поживлення» називають:

- А) реакцію, коли дитина фіксує предмет очима;
- Б) реакцію, коли дитина тягнеться до джерела їжі;
- В) позитивну емоційну і рухову реакцію дитини на іншу людину;

- Г) емоційну реакцію на оточуючі предмети.
- 34. Чим обумовлена суперечність кризи новонародженого:**
 А) новими психомоторними особливостями;
 Б) новими умовами існування дитини, як окремого від матері організму;
 В) новими умовами провідної діяльності, які вимагають активізації адаптаційних можливостей;
 Г) новими соціальними умовами.
- 35. Новонародженість це фаза життя дитини від:**
 А) від народження до одного року; Б) від народження до 1-1,5 /2 місяців;
 В) від народження до 6 місяців; Г) перші тижні життя після народження.
- 36. Який вид пам'яті добре розвинений у немовлят:**
 А) образна; Б) механічна;
 В) словесно-логічна; Г) асоціативна;
- 37. Сенситивний період оволодіння мовленням припадає на:**
 А) період немовляти; Б) раннє дитинство;
 В) дошкільний період; Г) молодший шкільний вік
- 38. Провідна діяльність в період раннього дитинства:**
 А) сюжетно-рольова гра; Б) предметно-маніпулятивна діяльність;
 В) безпосереднє емоційне спілкування; Г) спілкування з однолітками.
- 39. Мислення дітей раннього віку переважно є:**
 А) образним; Б) словесним;
 В) наочно-дієвим; Г) наочно-дієвим і образним.
- 40. Дії з предметами у період раннього дитинства обумовлені:**
 А) маніпулюванням з предметами;
 Б) пізнанням функціонального призначення предметів;
 В) пізнанням структури предметів;
 Г) використанням предметів, як знаряддя праці.
- 41. У ігровій діяльності розвивається здатність замінити реальні предмети уявними, що свідчить про розвиток у дитини:**
 А) творчої уяви; Б) символічної дії;
 В) образного мислення; Г) предметно-маніпулятивної дії.
- 42. Який вид уяви проявляється у дитини в період раннього дитинства:**
 А) образна; Б) творча;
 В) репродуктивна; Г) продуктивна.
- 43. Особистісним новоутворенням раннього віку є:**
 А) маніпуляція з предметами; Б) засвоєння моральних норм і правил;
 В) формування системи «Я». Г) формування соціального «Я»;
- 44. Криза 3 років зумовлена:**
 А) прагненням до самостійності; Б) становленням самосвідомості;
 В) оволодінням мовною дією; Г) суперечністю в системі соціальних ставлень.
- 45. Які особистісні риси формуються у дитини в період раннього дитинства при успішному вирішенні вікової кризи (по Е. Еріксону):**
 А) допитливість і активність; Б) базова довіра;
 В) самостійність, впевненість; Г) працьовитість.
- 46. Провідною діяльністю дошкільного віку є:**
 А) навчальна діяльність; Б) сюжетно-рольова гра;
 В) предметна гра; Г) спілкування з ровесниками.
- 47. Ігрова діяльність дошкільника – це:**
 А) відпочинок;
 Б) задоволення особистісних потреб, які неможливо реалізувати в реальному житті;
 В) підготовка дитини до майбутнього життя;

Г) відтворення і засвоєння суспільного досвіду в умовних ситуаціях.

48. Мислення дошкільника переважно є:

- А) наочно-дійове і наочно-образне; Б) наочно-образне і словесно-логічне;
В) словесно-логічне; Г) наочно-дійове, словесно-логічне.

49. Ж.Піаже характеризує стиль мисленевої діяльності дошкільника виокремлював таку особливість, як:

- А) конкретність; Б) егоцентризм;
В) логічність; Г) символізм.

50. Особливістю сенсорного розвитку дошкільника є застосування:

- А) результатів особистого сенсорного досвіду;
Б) загальноприйнятих сенсорних еталонів;
В) здібностей до аналітико-синтетичної діяльності;
Г) моделювання сприйнятих об'єктів.

51. Психологічним новоутворенням дошкільного періоду є:

- А) мовне спілкування; Б) акт орієнтації в предметах;
В) підпорядкування мотивів; Г) формування образу фізичного «Я».

52. Криза семи років зумовлена:

- А) адаптацією до навчання в школі; Б) здобуттям соціального «Я»;
В) втратою безпосередності поведінки; Г) формуванням образу фізичного «Я».

53. Поняття психологічна готовність до навчання в школі передбачає:

- А) добрий рівень володіння навичками читання та письма;
Б) достатній рівень розвитку психофізіологічних функцій;
В) рівень психічного розвитку, що дозволяє ефективно подолати труднощі адаптаційного періоду в школі;
Г) рівень сформованість вольових якостей та емоційної регуляції

54. В процесі навчання у дітей розвивається та вдосконалюється:

- А) репродуктивна уява; Б) відтворююча уява;
В) творча уява; Г) фантазування

55. У молодшому шкільному віці провідним видом діяльності є:

- А) ігрова діяльність; Б) спілкування з ровесниками;
В) навчальна діяльність; Г) предметно-маніпулятивна діяльність.

56. В період молодшого шкільного віку розвивається вид мислення:

- А) понятійне; Б) інтуїтивне;
В) аналітичне; Г) просторове.

57. У навчанні письму рухом руки молодшого школяра керує і забезпечує головний успіх:

- А) зоровий образ; Б) слуховий образ;
В) тактильне відчуття, яке закріплює рух у моторній пам'яті;
Г) особливості анатомо-фізіологічної будови руки.

58. Особливістю розвитку мовлення в молодшому шкільному віці є формування:

- А) усного мовлення; Б) письмового мовлення;
В) егоцентричного мовлення; Г) внутрішнього мовлення.

59. Особистісним новоутворенням молодшого шкільного віку є:

- А) наочно-образне мислення; Б) рефлексія;
В) довільна увага; Г) пізнавальні мотиви.

60. У поведінці молодший школяр орієнтується частіш на моральні судження та оцінку дій:

- А) батьками; Б) вчителем;
В) однолітками; Г) дорослими.

61. Норму емоційного життя молодших школярів складають:

- А) тривожність; Б) імпульсивність;

- В) невпевненість; Г) життєрадісність.
- 62. Центральним новоутворенням підліткового віку є:**
 А) почуття дорослості; Б) адекватна самооцінка;
 В) професійне самовизначення; Г) формування світогляду.
- 63. Основна суперечність підліткового віку проявляється:**
 А) між тим, що дитина може зробити і тим, якою вона є;
 Б) у дисгармонії статевого, загальноорганічного і соціального дозрівання;
 В) між теперішнім і бажаним майбутнім підлітка;
 Г) між активним прагненням до самоствердження при відсутності реальних можливостей.
- 64. Провідним видом діяльності підліткового віку є:**
 А) навчально-пізнавальна діяльність;
 Б) інтимно-особистісне спілкування з однолітками;
 В) трудова діяльність; Г) рольова гра.
- 65. Реально існуюча чи умовна група, погляди і норми поведінки якої є взірцем для окремої особистості:**
 А) неформальна група; Б) формальна група;
 В) умовна група; Г) референтна група.
- 66. Термін «акселерація» означає:**
 А) процес прискорення росту дітей;
 Б) процес прискореного психічного розвитку дітей;
 В) процес прискореного соматичного розвитку і фізіологічного дозрівання дітей;
 Г) прискорений розвиток.
- 67. Найбільший процент учнів у яких проявляється «шкільна дезадаптація» відноситься до віку:**
 А) молодшого шкільного віку; Б) молодшого підліткового віку;
 В) старшого шкільного віку; Г) старшого підліткового віку.
- 68. Когнітивні здібності у підлітковому віці характеризується розвитком:**
 А) просторового мислення; Б) абстрактного мислення;
 В) понятійного мислення; Г) образного мислення.
- 69. В період підліткового віку активно розвивається пам'ять:**
 А) асоціативна; Б) словесно-логічна;
 В) механічна; Г) емоційна.
- 70. У підлітковому віці відбувається вдосконаленні мовлення, як засобу:**
 А) рефлексії; Б) комунікації;
 В) емоційної регуляції; Г) самоствердження.
- 71. Особливе значення для розвитку самосвідомості підлітка має:**
 А) статус у товаристві однолітків;
 Б) уявлення про свій тілесний образ, порівняння себе з певними еталонами;
 В) успішність у навчанні; Г) рівень домагань.
- 72. Провідна діяльність в період раннього юнацького віку:**
 А) інтимно-особистісне спілкування; Б) навчально-професійна;
 В) професійна; Г) навчальна.
- 73. Центральним психологічним новоутворенням ранньої юності є:**
 А) почуття дорослості; Б) професійне і особистісне самовизначення;
 В) новий образ фізичного «Я»; Г) новий образ соціального «Я».
- 74. Стабілізація особистості у старшокласника пов'язана:**
 А) з формуванням світогляду; Б) з відкриттям власного внутрішнього світу;
 В) з адекватною самооцінкою; Г) з успішністю в спілкуванні з однолітками.
- 75. Криза раннього юнацького віку зумовлена:**
 А) суперечність пов'язана з прагненням до самоствердження;

- Б) суперечністю між вимогами реального життя та власних уявлень;
 В) суперечність пов'язана з новими умовами провідної діяльності, які вимагають активізації адаптаційних можливостей;
 Г) суперечність обумовлена збільшенням кількості регламентацій.
- 76. Важливим новоутворенням інтелектуальної сфери в юнацькому віці є розвиток:**
 А) образного мислення; Б) емпіричного мислення;
 В) теоретичного мислення; Г) абстрактного мислення.
- 77. В період раннього юнацького віку домінуючою є потреба в спілкуванні з:**
 А) дорослими; Б) молодшими;
 В) ровесниками; Г) старшими підлітками.
- 78. Рання дорослості, це період:**
 А) від 18 до 20 років; Б) від 20-25 до 40 років;
 В) від 40 до 60 років; Г) від 30 до 35 років.
- 79. Провідна діяльність періоду ранньої дорослості:**
 А) навчально-професійна; Б) професійна;
 В) інтимно-особистісне спілкування; Г) навчальна.
- 80. Психологічними новоутвореннями в ранній дорослості є:**
 А) формування індивідуального стилю мисленевої діяльності;
 Б) формування індивідуального життєвого стилю;
 В) формування здатності до самопізнання;
 Г) формування організаторських здібностей.
- 81. Галузь психологічної науки, яка вивчає закономірності та механізми розвитку людини на етапі зрілості:**
 А) диференційна психологія; Б) персонологія;
 В) акмеологія; Г) етнопсихологія.
- 82. Характер мислення дорослої людини визначається:**
 А) індивідуальним стилем розумової діяльності; Б) індивідуальним життєвим стилем;
 В) професійною діяльністю; Г) навчальною діяльністю.
- 83. Криза тридцяти років зумовлена:**
 А) переоцінкою життєвих цінностей; Б) переосмисленням досягнутого в житті;
 В) переоцінкою вимог реального життя та власних уявлень;
 Г) інтеграцією, переоцінкою минулих стадій розвитку.
- 84. Володіння прийомами професійного спілкування, співробітництва, що дозволяє успішно виконувати спільну діяльність, відповідати за результати своєї праці це прояв:**
 А) спеціальної компетентності; Б) соціальної компетентності;
 В) особистісної компетентності; Г) індивідуальної компетентності.
- 85. Який вид професійної компетентності характеризується високим рівнем володіння професійною діяльністю, здатністю проектувати свій розвиток:**
 А) спеціальна компетентність; Б) соціальна компетентність;
 В) особистісна компетентність; Г) індивідуальна компетентність
- 86. Галузь психологічної науки, яка вивчає закономірності та механізми розвитку людини на етапі зрілості:**
 А) геронтологія; Б) персонологія;
 В) акмеологія; Г) антропологія.
- 87. Уявлення про себе, як професіонала:**
 А) професійна самооцінка; Б) професійна Я-концепція;
 В) індивідуальна часова перспектива; Г) професійна компетентність.
- 88. Внутрішній часовий графік життя визначається як:**
 А) індивідуальна часова перспектива; Б) віковий час;

- В) психологічний вік; Г) вікові перспективи.
- 89. Особливий момент розвитку, коли однаково динамічно нарастають вразливість і розвивається потенціал особистості:**
- А) криза тридцяти років; Б) криза середини життя;
В) криза ідентичності; Г) біографічна криза.
- 90. Прояв соціальних властивостей особистості, що полягає в інтересі до виховання молодого покоління визначається як:**
- А) стагнація; Б) генеративність;
В) гуманізм; Г) альтруїзм.
- 91. Особливості пізнавальних процесів дорослої людини обумовлені:**
- А) індивідуалізацією розумової діяльності; Б) професійною діяльністю;
В) професійним досвідом; Г) послабленням психофізіологічних функцій.
- 92. Особистісний розвиток в період зрілості може відбуватися:**
- А) шляхом самоствердження; Б) конструктивним шляхом;
В) індивідуальним стилем життєвого шляху; Г) шляхом самоактуалізації.
- 93. Криза середини життя полягає у:**
- А) переоцінці вимог реального життя та власних уявлень;
Б) інтеграції, переоцінці минулих стадій розвитку.
В) критичній оцінці та переосмисленні досягнутого, порівнянні планів, корегуванні особистості; Г) переоцінці життєвих цінностей;
- 94. Науковий напрямок, що вивчає проблеми старіння людини:**
- А) акмеологія; Б) геронтологія;
В) геронтогенез; Г) антропологія.
- 95. В період власне старості соціальна ситуація визначається:**
- А) підтриманням стосунків з колегами по роботі; Б) спілкуванням з членами сім'ї та пенсіонерами;
В) суспільною діяльністю;
Г) спілкуванням з представниками молодшого покоління.
- 96. Основним психологічним новоутворенням періоду старості є:**
- А) почуття інтеграції, та оцінка минулих стадій розвитку;
Б) відчуття відсутності життєвих перспектив, втрата сенсу життя;
В) розвиток впевненості та цілеспрямованості;
Г) турбота про здоров'я, відпочинок, розваги.
- 97. В період пізньої дорослості в більшій мірі порушується запам'ятання:**
- А) емоційна пам'ять; Б) логічна пам'ять;
В) механічне; Г) образна пам'ять.
- 98. В самооцінці старіючої людини переважає:**
- А) особистісний компонент; Б) соціальний компонент;
В) когнітивний компонент; Г) емоційний компонент.
- 99. Криза «зустрічі зі старістю» зумовлена :**
- А) суперечністю між життєвими обставинами та потребами продовжити соціально значущу діяльність;
Б) переоцінкою життєвих цінностей, підведенням підсумків щодо реалізації власної життєвої програми;
В) переосмисленням досягнутого в житті, корекцією планів та особистості;
Г) суперечністю між новими умовами провідної діяльності, та адаптаційними можливостями.
- 100. Основним психологічним новоутворенням періоду старості є:**
- А) почуття інтеграції, та оцінка минулих стадій розвитку;
Б) відчуття відсутності життєвих перспектив, втрата сенсу життя;
В) розвиток впевненості та цілеспрямованості; Г) турбота про здоров'я, відпочинок, розваги.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология Москва, 1998.
2. Аверин В.А. Психология детей и подростков Санкт -Петербург., 1998.
3. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте Москва, 1968.
4. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посібник / О.В. Скрипченко. Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук 2-ге вид. Київ: Каравела, 2007. 400 с.
5. Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А.В.Петровского Москва, 1979.
6. Возрастная и педагогическая психология / Под ред. М.В. Гамезо, М.В. Матюхина. Москва, 1984.
7. Гамезо М.В. Возрастная психология: личность от молодости до старости Москва, 1999.
8. Дусавицкий А.К. Развитие личности в учебной деятельности Москва, 1995.
9. Заброцький М.М. Вікова психологія: Навч. посіб. 2-ге вид., випр. I доп. К.: МАУП, 2002. 104 с.
10. Кон И.С. Психология ранней юности Москва, 1990.
11. Крайг Г. Психология развития Санкт-Петербург, 2000.
12. Кулагина И.Ю. Возрастная психология: развитие ребенка от рождения до 17 лет Москва, 1997.
18. Малкина-Пых И.Г. Возрастные кризисы: Справочник практического психолога / И.Г. Малкина-Пых Москва: Эксмо, 2005. 896 с.
19. Мухина В.С. Возрастная психология. Феноменология развития Москва, 2007. 640 с.
20. Мухина В.С. Детская психология: Учебник для студентов педагогических институтов Москва, 1984.
21. Немов Р.С. Психология: Учеб. для студентов высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн. 4-е издание. Москва : ВЛАДОС, 2002. Кн. 2: Психология образования / Р.С.Немов 608 с.
22. Обухова В.С. Возрастная психология Москва, 1996.
23. Психологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. І.Ф. Прокопенка Харків: Фоліо, 2012 863 с.
24. Практикум по возрастной психологии / Под ред. Головий Л.А., Рыбалко Е.Ф., Санкт-Петербург : Речь, 2002.
25. Психология детства. Учебник. / Под ред. А.А. Реан Санкт-Петербург : «прайм-ЕВРОЗНАК», 2003. – 368 с.
26. Психология развития / Сост. и общая редакция: авторский коллектив сотрудников кафедры психологии развития и дифференциальной психологии СПбГУ. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 512 с.

27. Фридман Л.М. Психологический справочник учителя / Л.М.Фридман, И.Ю.Кулагина Москва : Просвещение, 1991. 288 с.
28. Эльконин Д.Б. Введение в психологию развития / Д.Б. Эльконин Москва, 1995.
29. Павелків Р. В. Вікова психологія : підр. Київ : Кондор, 2011. 469 с.
30. Поліщук В. М. Вікова та педагогічна психологія Суми, 2007. 330 с.
31. Савчин М. В., Василенко Л.П. Вікова психологія Київ : Академвидав, 2006. 360 с.
32. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія. Навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012.
33. Хомуленко Т.Б., Лисенко Л.М., Моргунова Н.С. Вікова та педагогічна психологія Навчально-методичний посібник Харків: ХНАДУ, 2009. 148 с.
34. Шаповаленко И.В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) Москва : Гайдарики, 2005. 349 с.
35. Швалб Ю.М., Муханова И.Ф. Возрастная психология: Учеб. пособие для студ. вузов. Киев. нац. ун-т им. Т.Г.Шевченко; Макеевка, экономико-гуманитар. ин-т. Донецк : Норд-пресс, 2005. 304 с.

Інформаційні ресурси

1. <http://www.mon.gov.ua/> – Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України;
2. <http://www.pu.ac.kharkov.ua/> – Сайт Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди;
3. <http://nbuv.gov.ua/> – Сайт Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського;
4. <http://www.dnpb.gov.ua/> – Сайт Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О. Сухомлинського;
5. <http://korolenko.kharkov.com/> – Сайт Харківської державної наукової бібліотеки імені В.Г. Короленка;
6. <http://www.osvita.org.ua/> – Освітній портал – освіта в Україні, освіта за кордоном;
7. <http://www.edu-post-diploma.kharkov.ua/> – Офіційний сайт Комунального вищого навчального закладу «Харківська академія неперервної освіти»;
9. <http://guonkh.gov.ua/> – Офіційний сайт Департаменту науки і освіти Харківської обласної державної адміністрації;
10. <http://www.portal-slovo.ru/> – Образовательный портал «Слово»;
11. <http://www.gumer.info/> – Библиотека Гумер – гуманитарные науки.

Навчальне видання

Лисенко Людмила Миколаївна

Методичні рекомендації

Відповідальний за випуск: Хомуленко Т.Б.

Комп'ютерна верстка: Баталіна Л.Б.

Коректор: Скрипник Н.Г.

Відповідальність за дотримання вимог академічної доброчесності несуть автори

Підписано до друку 17.06.2020

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний. Ум. друк.
арк. 6,68 Формат 60*90/16 Умов. друк. арк. 0,9. Наклад 120 прим. Зам. №
227421 Ціна договірна.

Друкарня «Аладдин-Принт»

61023, м. Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8

Тел.: (057) 7170999 <http://aladdin-print.ua>

Свідоцтво про державну реєстрацію В00 № 966600 від 28.03.2003 р.